

K-14038

Міністерство освіти України

ISSN 0453-8048

ПЗ27454

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№452

Харків 1999

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№452

СЕРІЯ ПСИХОЛОГІЯ

започаткована у 1967 р.

УДК 159.9: 316.77
159.9/091
159.95

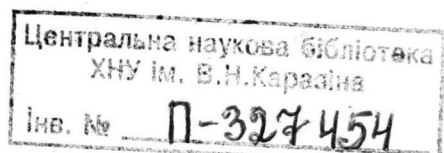
У віснику подано результати теоретичних та експериментальних розробок проблем фундаментальної та прикладної психології. Розглянуті проблеми особистості, когнитивної сфери, деякі питання педагогічної, медичної психології, особливості поведінки, що не відповідає нормі.

В вестнике представлены результаты теоретических и экспериментальных разработок проблем фундаментальной и прикладной психологии. Рассмотрены проблемы личности, когнитивной сферы, некоторые вопросы педагогической, медицинской психологии, особенности отклоняющегося поведения.

Редакційна колегія: д-р психол. наук, проф. О.Ф.Іванова (відп. ред),
д-р психол. наук, проф., чл-кор. АПН України Ю.Л.Трофімов,
д-р психол. наук, проф. О.К.Дусавицький,
д-р психол. наук, проф. О.С.Кочарян,
д-р психол. наук, проф. Л.Ф.Шестопалова,
д-р психол. наук, проф. Б.П.Гульман,
канд. психол. наук О.М.Лактіонов,
С.Г.Яновська (відп. секр.).

Адреса редакційної колегії: 310077, Харків, пл.Свободи, 4, університет, кафедра психології,
тел. 45-71-53.

Друкується за рішенням Вченої Ради Харківського державного університету.
Протокол № 7 від 24.09.1999 р.

Содержание

І.С. Ахметова	
Адаптація курсантів університету внутрішніх справ до умов навчальної та професійної діяльності	7
Е.Э. Беляева	
О возрастной динамике уровня ситуативной и личностной тревожности у девочек-подростков	9
І.М. Бушай	
Особливості розвитку «Я-образу» підлітків-акцентуантів	10
С.П. Васильев	
Акцентуації характеру як чинник саморегуляції поведінки курсантів	12
Р.В. Вихристюк, М.Н. Корнєв	
Проблема інновацій як предмет соціально-психологічного дослідження	15
С.А. Гарькавец	
Некоторые особенности системы ценностей личности с асоциальной направленностью	19
О.М. Гончарова	
Поняття адаптації в соціальній психології	21
М.Ю. Довгопол	
Психологические факторы ориентации избирателей в политическом пространстве современной Украины	25
Э.Н. Егорова	
Психологическая культура личности как аспект самосовершенствования человека	27
В.В. Єфімов	
Шляхи психологічної корекції групової динаміки неповнолітніх девіантів	29
М.Е. Жидко	
Семейные мифы: структура, функции, механизмы формирования и динамика изменений	32
А. Жозефина	
Рефлексия как фактор регуляции поведения личности	35
Т.Г. Журавлева	
Некоторые вопросы изучения симптомокомплекса агрессивности у подростков из семей разного типа	39
Е.В. Заика, Е.В. Баженова, А.С. Баженов	
Методика заучивания 10 слов: современные нормативы и типичные результаты при неврозах, алкоголизме и шизофрении	41

Е.В.Заика, Л. Дасуки Особенности адаптации украинских и израильских студентов к современной жизни на Украине	43
Е.В. Заика, С. Кулибали О восприятии эмоциональных экспрессий африканцами на фотографиях европейских лиц	46
И.А. Калмыкова Развивающий тренинг «буквы-игры»	47
В.Г. Касьянова Реалізація мовленнєвої діяльності у студентів немовних ВУЗів	49
Г.М. Ковалева Имидж менеджера среднего звена	51
А.Б. Коваленко Творчий тренінг як метод стимуляції процесу розуміння творчих задач	53
Т.Б. Кодлубовская Влияние природных запахов на состояние тревожности человека	56
К. Костенко Негативна афективність та дистрес у післяінфарктному періоді	58
Г.С. Кочарян Сексуальные дисфункции у мужчин и трансформации их поведения	61
Г.С. Кочарян Сублимация, феноменологически близкие ей трансформации поведения и сексуальные дисфункции	68
А.С. Кочарян, И.Л. Леванова Психотерапевтическая коррекция коммуникативной формы сексуальной деадаптации	72
Р.М. Кривко Відносність постулату доцільності у контексті соціопсихічної адаптивності....	74
А.П. Крупский Экспериментальное исследование связи характеристик оперативной памяти с уровнем субъективного контроля	76
С.М. Кучеренко Застосування професіографії для визначення психологічної готовності людини до професійної діяльності	79
А.Н.Лактионов Опыт как философско-психологическая проблема: от античности до Нового времени	81
Т.О. Ларіна Вплив ціннісно-сислової структури особистості на формування суїцидальної активності у підлітків та юнаків	90

И.Н. Лукашенко, И.П. Лубянова, С.А. Вознесенский

Клинико-психологическое исследование психической адаптивности и особенностей эмоциональной сферы больных хронической профессиональной интоксикацией свинцом в современных условиях 91

Е.Л. Луценко

Анализ проблемы психологической адаптации личности в условиях переходного периода 95

Р.В. Моляко

Психологічне дослідження «Я-образів» 98

О.О. Назаров

Толерантність до нових соціальних умов і адаптаційні механізми особистості 101

В.И. Носков

Проблемы и пути оптимизации физического воспитания в системе непрерывного образования 103

Ю.І. Погорілий

Роль феномену ідентифікації у проблемі групового лідерства 108

Г.В. Рагуліна

Деякі роздуми про місце історичної психології в психологічній системі знань 112

Т.Е. Сахацкая

Проблемы развития творческого мышления подростков на уроках изобразительного искусства в школе 114

И.М. Соколова

Многопараметрическая модель статистических оценок, применяемых для психологического анализа адаптационных возможностей личности 117

Д.В. Сутрін

Проблема формування статево-рольових стереотипів 120

Г.В. Суходольский

Оценка значимости, сходства или различия мер линейной корреляции 122

Н.Н. Терещенко

Субъективный образ тела у женщин: структурные особенности восприятия и взаимосвязь со спецификой семейной социализации 125

В.В. Тимошенко

Диагностическая и конструктивная функция анализа жизненного пути личности в управленческом консультировании 127

О.Е. Фальова

Експериментальне дослідження розвитку логічного мислення школярів 129

В.М. Фомичева

Понятие эталона в социальной перцепции 132

Т.Б. Хомуленко

Онтогенез вищих форм пам'яті: динаміка та методи дослідження134

Л.Чебан

Социально-психологический тренинг как метод формирования
личностно-профессиональных черт обучаемого138

О.І. Чорноморець

Емоційні сигнали особистості 141

В.М. Шмаргун

Когнітивна диференційованість як предиктор розумового розвитку дітей143

М.Я. Штокало

Про психологічну сутність рефлексії146

С.В. Яремчук, Л.В. Долинська

Самопізнання як засіб активізації інтересу до психологічних знань
у студентів-педагогів 147

С.В. Яремчук

Особливості прояву професійно-психологічної спрямованості
в імітованих педагогічних ситуаціях 151

SUMMARY154

І.С. Ахметова

Адаптація курсантів університету внутрішніх справ до умов навчальної та професійної діяльності

Розглянуто поняття адаптація та дезадаптація, їх зв'язок з процесом пристосовування до умов, що змінюються; фактори, що впливають на адаптацію та дезадаптацію курсантів за умов навчання у навчальних закладах системи ОВС.

В сучасній психології феномен соціально-психологічної адаптації пов'язують з особливостями психічної діяльності, які опосередковують соціальні взаємодії особистості. Одним з аспектів проблеми соціально-психологічної адаптації є аналіз конкретних особистісних детермінант дезадаптаційного процесу, так званих «комплексів» особистісних властивостей, які визначають можливість виникнення дезадаптивної поведінки.

На адаптивні можливості людини впливають різноманітні стресові чинники, кількість яких збільшується з кожним роком. Це визначає необхідність всебічного вивчення адаптації з метою свідомого керування цим процесом при розв'язанні різноманітних проблем, зокрема, проблеми професійного навчання.

Станом, який є протилежним стійкій психічній адаптації (адаптованості), є стан дезадаптації. Дезадаптація може бути розглянута, по-перше, як відносно короткочасний ситуативний стан, який є наслідком впливу нових, незвичних подразників зміненого середовища та сигналізує про порушення рівноваги між психічною діяльністю та вимогами середовища, а також спонукає до переадаптації. В цьому розумінні дезадаптація - це необхідний складовий компонент адаптаційного процесу, який проявляється на етапі гострих психічних реакцій. По-друге, дезадаптація може бути достатньо стійким складним психічним станом, який проявляється як неадекватне реагування та поведінка людини, що зумовлені функціонуванням психіки на межі її регулятивних і компенсуючих можливостей або у позамежному режимі.

Визначаючи психогенний вплив екстремальних або нових умов як такий, що веде до фрустрації, можна відмітити, що дезадаптація до даних умов проявляється у нервово-психічній нестійкості. Фрустрація є майже обов'язковим наслідком конфлікту між потребами людини та обмеженнями, що їх накладає суспільство, умовами діяльності, життя та навчання. Деструктивні наслідки фрустрації та конфлікту між потребами особистості та обмеженнями щодо їх задоволення проявляються у двох формах - агресії та бігстві, що й визначає зміст двох типів поведінки відповідно.

Вивчення адаптивних реакцій та особливостей їх формування в екстремальних умовах, які вимага-

ють повної мобілізації резервів людського організму є актуальним. Одним з екстремальних видів діяльності є робота в органах внутрішніх справ, яка дозволяє вивчати адаптивні можливості людини з урахуванням могутніх психологічних та фізичних факторів, що притаманні цій діяльності.

В літературі дуже мало робіт, присвячених поглибленому вивченню питань соціально-психологічної адаптації (та комплементарного йому поняття дезадаптації) працівників органів внутрішніх справ в широкому соціальному контексті. Недостатньо вивчена специфіка соціально-психологічної адаптації курсантів навчальних закладів ОВС в умовах переходу від навчальної діяльності у школі до навчання у вищому навчальному закладі ОВС і далі - до роботи у підрозділах та подальшого професійного самовизначення в сучасній соціально-економічній ситуації. Відсутні психологічні дослідження такого явища як міграція деяких працівників ОВС у криміногенне середовище після завершення професійної кар'єри, не вивчені психологічні причини такої форми їх соціально-психологічної дезадаптації як делінквентна поведінка. Важливим представляється визначення факторів ризику розвитку соціально-психологічної дезадаптації курсантів різних спеціалізацій поза навчальною діяльністю. Це необхідно як для прогнозування та профілактики проявів дезадаптивної поведінки курсантів, так й для перспективного впровадження заходів щодо оптимізації навчально-виховного процесу у середньому та вищому навчальних закладах ОВС, розробки діагностично-корекційного його забезпечення, що є головною тенденцією в становленні сучасної національної освіти.

Аналіз навчальної діяльності курсантів у навчальних закладах ОВС дозволив виділити в ній такі специфічні особливості як жорстка регламентація життєдіяльності курсанта, високий рівень зовнішнього контролю, звуження кола соціальних контактів, що у свою чергу знижує соціально-психологічну адаптацію осіб, які навчаються у вищезазначених навчальних закладах.

Для більшості курсантів питання початкової адаптації є вельми актуальним, особливо для дівчат - курсантів, адже для них процес адаптації ускладнюється ще й наявністю проблеми адаптації у чоловічому колективі. Починаючи своє навчання в Університеті внутрішніх справ відразу після закінчення школи, юнаки та дівчата мають за короткий термін змінити свій розпорядок дня, засвоїти етику службових стосунків, побудувати зовсім нову стратегію і тактику поведінки. Результати опитування свідчать, що найбільші труднощі виникають внаслідок жорсткої регламентації життєдіяльності (73% опитуваних), суворой дисципліни (62% опитуваних), наявності жорсткої системи стосунків «начальник - підлеглий» (47%), високого рівня зовнішнього контролю (60%). Більшість юнаків і дівчат тільки за умов навчання у вузі

починають засвоювати навички самообслуговування. Під час первинної адаптації у курсантів виникає низка питань, що стосуються взаємостосунків з однокурсниками. Додаткові складнощі мають взаємовідносини дівчат-курсантів з юнаками-курсантами. Так, не всі дівчата, не завжди і не відразу можуть знайти своє місце у колективі. Процес адаптації для багатьох курсантів триває 8 - 18 місяців. При цьому курсанти, особливо дівчата, зазнають

стресових ситуацій, нервових зривів, вони долають нервову напруженість і загальну втому, вирішують конфлікти та конфліктні ситуації. Результатом цього є зростання всіх видів агресивності та її зовнішніх проявів у поведінці курсантів, розвинення агресивних поведінкових стереотипів взагалі, особливо, у дівчат. Показники рівня та вида агресивної поведінки та їх динаміка були визначені за методикою Басса - Даркі (див. таблицю).

Види агресії	Абітурієнти	1 курс	2 курс	3 курс
фізична	42%	47%	72%	83%
непряма	48%	51%	76%	85%
дратівливість	39%	44%	73%	74%
негативізм	56%	80%	82%	83%
образливість	48%	54%	78%	78%
підозрілість	42%	57%	59%	59%
вербальна	68%	63%	76%	81%
почуття провини	68%	68%	73%	72%
загальна агресія	52%	61%	77%	84%

Агресивність курсантів, особливо дівчат, зростає; вона не обов'язково має проявлятися у їх поведінці, діях та спілкуванні, але визначає внутрішній стан людини і сприяє виникненню й розвитку конфліктних ситуацій, адже вона існує на підсвідомому рівні. Зростає кількість курсантів, зокрема, дівчат, у яких деякі види агресивності досягли максимального значення. Деформація особистості дівчат-курсантів проявляється через їх маскулінізацію та зростання у них агресивних видів поведінки, яка зазвичай є інструментальною агресією, коли завдання шкоди - це не мета, а засіб розв'язування особистісно значущих питань, коли людина отримує суттєву користь від такої поведінки (у вигляді престижу, грошей, статусу тощо). Агресивна поведінка набуває в такому випадку значення особистісної поведінкової тактики та стратегії, що здійснюються для досягнення будь-якої мети, або як емоційний фон у стосунках з іншими людьми. У період з першого по третій курс навчання у курсантів спостерігається зростання всіх видів агресії. Тобто у такий спосіб відбувається адаптація молодих людей до нових умов навчання у напівзакритому вузі, яким є Університет внутрішніх справ.

Наявність акцентуацій характерів у курсантів пов'язана з агресивністю і також є одним з наслідків впливу нових умов навчання. 57% акцентуацій - це акцентуації гіпертичного, тобто надактивного, істероїдного та епілептоїдного типів, які можна віднести до «активних» типів. Індивідів, яким притаманні ці типи акцентуацій, характеризують дратівливість та конфліктність, які зумовлені особливостями нервової системи.

43% курсантів мають акцентуації «пасивного» типу: психастенічного та лабільного (емоційного), для яких агресія як засіб досягнення мети не характерна.

На всіх курсах курсантів як юнаків, так і дівчат, з «активними» типами акцентуацій більше, ніж з «пасивними». Це зумовлено тим, що за умов високої конкуренції до вузів МВС України, як правило, поступають більш наполегливі, більш спортивні та енергійні, тобто ті, що мають якості, які надають їм певної переваги, дозволяють отримати більш високі результати. Це переважно юнаки та дівчата з активними типами акцентуацій.

В процесі навчання з 1 по 3 курс у курсантів зростають фізична, вербальна, непряма та загальна агресія, тобто ті види агресії, які мають екстрапунітивний характер: спрямовані на кого-небудь. Це сприяє виникненню та розвитку різних конфліктів. При чому зростання агресивності та її проявів відбувається у представників всіх типів акцентуацій, але більшою мірою це стосується власників «пасивних» типів.

Одним з факторів, що впливають на адаптацію курсантів до умов перебування у спеціалізованому навчальному закладі, є мотивація вибору саме цього навчального закладу. Майже третині курсантів на період вступу до університету були притаманні ситуативні мотиви, що у свою чергу, складає потенційну основу для подальшої зневіри у своїй діяльності, розчарувань, для формального виконання своїх обов'язків, а отже, негативно впливає на процес адаптації. 56 % опитуваних мають мотиви утилітарного характеру, тобто бажають поліпшити свій матеріальний стан, досягти високого суспільного статусу тощо. Цей тип мотивації також веде до певної дезадаптації. Мотиви компенсаторного характеру можуть призвести як до бажаних наслідків, так й до негативних: емоційних зривів, помилок у професійній діяльності, певної дезадаптації. Тільки 22 % курсантів керуються адекватними мотивами.

Ще одним фактором, що впливає на адаптаційно - дезадаптаційні процеси, є професійна ідентифі-

ікація. Сприймання себе як майбутнього працівника органів внутрішніх справ веде до свідомого навчання, прийняття всіх складнощів та труднощів, які спіткають молоду людину, значною мірою замирюють її з ними. Ідентифікація себе з цивільними особами призводить до значних складнощів під час навчання, бо ускладнює засвоєння регламентованих стосунків та вимог дисципліни.

Таким чином, вивчення адаптації є необхідним з метою розв'язання різноманітних проблем, зокрема, проблеми професійного навчання курсантів.

Поступила в редакцію 3.05.99 г.

Е.Э. Беляева

О возрастной динамике уровня ситуативной и личностной тревожности у девочек-подростков

Досліджуються вікові коливання рівня ситуативної та особистостної тривожності у школярки 11-16 років. Встановлено, що рівень особистостної тривожності підвищується у дівчаток в 13 років, а ситуативна тривожність знижується в 14-16 років.

Подростковый возраст считается переходным в биологическом и социально-психологическом смысле, так как он включает процессы полового созревания в сочетании с важной фазой социализации человека. В этот период наблюдаются максимальные диспропорции в уровне и темпе психического развития. Второе десятилетие жизни отмечено также наиболее выраженной гетерохронностью развития сверстников разного пола [1].

Тревожность - личностный коррелят эмоционального состояния тревоги, склонность воспринимать широкий круг событий как угрожающие. Тревога как одно из наиболее онтогенетически старых эмоциональных переживаний, возникает на доречевом этапе развития ребенка и в последующем вплетается в более поздние эмоционально-личностные структуры, проявляясь в стрессовых ситуациях, при изменении привычного поведенческого стереотипа [2].

Одним из важнейших атрибутов тревоги является антиципирующая функция - предвосхищение-прогнозирование возможности неблагоприятного развития событий. Другим конституирующим свойством тревоги оказывается ее диффузный, разлитой, недифференцированный характер, нерасчетленность и тотальность восприятия потенци-

ально угрожающей ситуации. Феномен тревожности привлекает особый интерес исследователей, поскольку оказывает существенное влияние на функционирование индивида, его психическое и соматическое здоровье.

По параметрам ситуативность-долговременность, изменчивость-постоянство выделяют реактивную и личностную тревожность. Реактивная (ситуативная) тревожность или тревожность как состояние возникает, когда индивид воспринимает актуальную ситуацию как потенциально несущую в себе элементы опасности.

Личностная тревожность рассматривается как достаточно устойчивое базовое свойство личности (диспозиция или черта), проявляющееся как способность воспринимать угрозу своей самооценке и жизнедеятельности в обширном диапазоне ситуаций, стойкую тенденцию к преувеличению опасности и недооценке собственных сил [3].

С помощью шкалы самооценки тревожности Спилбергера-Ханина [4], позволяющей дифференцированно определять уровень ситуативной и личностной тревожности, обследовано 142 школьницы в возрасте от 11 до 16 лет. К обследованию привлекались все присутствующие в классе девочки-подростки, независимо от состояния здоровья и уровня полового развития.

Для статистической обработки данных использовались непараметрические методы [5], в частности, угловое преобразование Фишера (величины угла ϕ - по Урбаху В.Ю., 1964; оценка достоверности по Гублеру Е.В., 1978) и коэффициент ранговой корреляции Спирмена (оценка достоверности по Урбаху В.Ю., 1964).

Рассчитывались средние показатели и частота высоких, средних и низких значений уровня тревожности. Средние показатели уровней ситуативной (СТ) и личностной тревожности (ЛТ) для каждой возрастной подгруппы и для группы в целом приведены в таблице.

Во всех возрастных подгруппах средний уровень ситуативной тревожности ниже среднего уровня личностной (на 2-8 баллов). Имеет место умеренная, высокосignифиcантная корреляционная связь между уровнем ситуативной и личностной тревожности ($r = 0,43$ $p \leq 0,01$), что указывает на взаимозависимость самооценочных представлений девочек-подростков об актуальном и повседневном уровне тревожного напряжения.

Возраст, лет	n	СТ (M±m)	ЛТ (M±m)
11	30	39,4±1,8	42,9±1,7
12	25	38,7±2,3	41,1±2,0
13	20	38,3±2,7	44,2±2,6
14	21	34,9±2,2	42,0±1,4
15	21	36,6±2,2	42,5±1,7
16	25	36,3±1,4	40,6±1,6
11-16	142	37,5±0,8	42,2±0,7

Средние значения уровня ситуативной тревожности у младших подростков - девочек 11-13 лет выше, чем у девочек 14-16 лет.

Выявлены достоверные возрастные различия в частоте высокой ситуативной тревожности. У школьниц 11-13 лет высокий уровень СТ отмечен в 24,0% случаев, а у 14-16-летних - в 12,1% ($p \leq 0,03$).

Корреляционная связь между возрастом и показателем ситуативной тревожности очень слабая ($r = -0,10$). Не выявлено также линейной связи между возрастом и уровнем личностной тревожности ($r = -0,02$).

Средний уровень личностной тревожности наиболее высок у 13-летних девочек и несколько снижается в 16 лет. Подъем среднего уровня ЛТ у 13-летних школьниц обеспечивается тенденцией к повышению частоты высоких показателей личностной тревожности в данной подгруппе (42,1% - в 13 лет; 27,0% - у девочек другого возраста) и достоверным снижением частоты средних показателей ЛТ в этом возрасте (26,3% - в 13 лет, 51,2% - у девочек другого возраста; $p \leq 0,016$).

Итак, тринадцатилетний возраст оказывается переломным для девочек в плане изменения уровня самооценки тревожности, что можно соотносить с физиологическим процессом полового созревания.

Интересно отметить, что Ш. Бюлер, выделявшая в негативную и позитивную стадии пубертата, указывала, что переход к позитивной фазе подросткового периода у девочек связан с менструацией [6]. Известно, что в нашем регионе средний возраст менархе по данным массовых профилактических осмотров составляет 12 лет и 5 месяцев ± 7 месяцев. Скачкообразное повышение уровня личностной тревожности в группе обследованных подростков совпадает с периодом становления менструальной функции (который в норме длится до 6 месяцев после наступления менархе). У девушек, миновавших этап физиологических перестроек, связанных с установлением менструального цикла, снижается ситуативная тревожная реактивность, а личностная тревожность возвращается к исходному уровню.

Таким образом, физиологические изменения, связанные с началом собственно пубертата, являются фактором, в значительной мере определяющим возрастные колебания уровня ситуативной и личностной тревожности у девочек-подростков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кон И. С. Психология ранней юности.- М.: Просвещение, 1989.- 255 с.
2. Психология. Словарь.- М.: Политиздат, 1990.- 494 с.
3. Спилбергер Ч.Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги // Стресс и тревога в спорте: Междунар. сб. научн. статей.- М.: Физкультура и спорт, 1983.- С. 12-24.

4. Ханин Ю.А. Краткое руководство к применению шкалы реактивной и личностной тревожности Ч.Д.Спилбергера.- ЛНИИФК, 1976.- 18 с.
5. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии.- СПб.: Социально-психологический центр, 1996.- 349 с.
6. Бюлер Ш. Что такое пубертатный период // Психология подростка. Хрестоматия.- М.: Российское педагогическое агентство, 1997.- С. 9-19.

Поступила в редакцию 25.05.99 г.

І.М. Бушай

Особливості розвитку «Я-образу» підлітків-акцентуантів

В статті изложены результаты экспериментальных исследований структурных компонентов «Я-образу» подростков-акцентуантов, относящихся к наиболее распространенным типам по К.Леонгарду. Выявлены их общие особенности развития «Я-образу».

Одним із актуальних напрямів роботи сучасної загальноосвітньої школи є проблема організації та впровадження психолого-педагогічних методів щодо корекції поведінки так званих «важких» підлітків. До таких належать учні з проявом широкого спектру девіантних форм поведінки, під якими вчені розуміють «систему вчинків, які суперечать прийнятим в суспільстві правовим чи моральним нормам» (4, с.256-257). Серед основних психологічних передумов їх утворення психологи вважають наявність у підлітків певних типів акцентуацій, в основі яких є сильна вираженість окремих рис характеру або їх сполучень, котрі являють собою крайні варіанти норми (4, с.15). Особистості в такому випадку притаманна вразливість по відношенню до окремих психотравмуючих впливів, адресованих до так званого «місця найменшого опору» даного типу акцентуації, при збереженні стійкості до інших. Підлітковий вік є тим періодом, коли відбувається перехід від латентних до сильно виражених форм прояву акцентуації характеру (П.Б.Ганнушкін, А.Є.Лічко, С.І.Подмазін). Водночас основним новоутворенням цього віку психологи вважають формування образу «Я», розвиток внутрішнього світу. Вірогідно, що існують певні особливості у сфері самосвідомості у підлітків з вираженими акцентуаціями характеру. Виходячи з цього ми ставили за мету виявити особливості розвитку структурних компонентів «Я-образу» (когнітивного, емоційного, поведінкового) акцентуованих підлітків.

Робоча гіпотеза нашого дослідження формулюється так: чим вищий рівень зформованості «Я-образу» підлітка, тим менша вираженість у нього акцентуованих рис характеру. Виходячи з поставленої мети та гіпотези дослідження нами були застосовані методи і методичні прийоми з діагностики когнітивного, емоційного, поведінкового компонентів «Я-образу». Дослідження проводились серед учнів

9-10-х класів сш №№ 9, 19 м. Чернігова. Обстеженнями було охоплено 315 підлітків. Ця вибірка поділена нами на 6 умовних груп учнів за основною ознакою - наявність у них певних типів акцентуацій характеру (2, с.26-35). До складу увійшли: I група - підлітки лабільного типу (27%), II група - демонстративного (15,8%), III група - гіпертимного (15,3%), IV група - нестійкого типу (13,2%), V група - учні без виражених акцентуованих рис характеру (40%), VI група - учні з рештою типів акцентуацій (28,7%) за К.Леонгардом. Предметом дослідження стали учні з I-V груп, тобто ті, у яких були чітко виражені акцентуації характеру (I-IV групи), і без них (V група). З підлітками I-IV груп проведено дослідження по виявленню особливостей розвитку компонентів «Я-образу». Результати діагностики порівнювались з даними, отриманими аналогічним шляхом у учнів з V-ї групи.

Найбільш поширена, за нашими даними, є група, яку становлять підлітки лабільного типу (I група). Їх основною характеристикою є різка зміна настрою в залежності від ситуації. Когнітивна сфера «Я-образу» вивчалась за допомогою тесту «20-ти висловлювань «Хто я?» (1, с.180-187). Загальна кількість отриманих відповідей в учнів з I-ї та V-ї груп майже однакові, проте кількість інтегруючих (об'єктивних) характеристик значно менша. Це пояснюється проблематичністю лабільних підлітків у налагодженні стосунків з однолітками, дорослими. Проте значно більша кількість відповідей за диференціюючою (суб'єктивною) шкалою є проявом демонстрації підлітком своїх індивідуальних «Я»-компонентів. Діагностика емоційного компоненту «Я-образу» свідчить про наявність почуття розгубленості, провини, власної неповноцінності. Психологічний дискомфорт підтверджується і результатами діагностики видів тривожності. Високий рівень особистісної тривожності проявляється на 15% частіше, а реактивної - на 16%, ніж у учнів з V-ї групи. Отже, підлітки I-ї групи частіше переживають почуття стурбованості, побоювання, туги, очікування неприємностей у випадкових життєвих ситуаціях. Діагностика поведінкового компоненту «Я-образу» (5, с.215) свідчить про домінування в учнів екстернального локусу контролю поведінки. Це пов'язано зі зменшенням ролі власних зусиль особистості за контролем довільних дій та вчинків. В конфліктних ситуаціях для лабільних підлітків характерним є пошук компромісних рішень. Однак аналіз їх відповідей по тесту «Описання поведінки» (3, с.172-177) свідчить про можливість, хоча й невисоку, виникнення агресивності, підозрілості, упереджених реакцій. Це вказує на недостатній розвиток поведінкового компоненту «Я-образу» як регулятора міжособистісної взаємодії.

Наступне місце за чисельністю, згідно з нашими даними, становлять підлітки демонстративного типу (II група). Основною характеристикою цієї акцентуації є виражений егоцентризм, бажання бути в

центрі уваги, незадоволена потреба в схваленні. Когнітивний компонент «Я-образу», згідно результатів діагностики, свідчить про досить високий рівень самопізнання підлітків. Однак кількість відповідей інтегруючого характеру виявилася значно меншою, ніж в учнів з V-ї групи. Вірогідно, це пояснюється відсутністю вміння будувати рівноправні стосунки в групі. Діагностика емоційного компоненту «Я-образу» свідчить про відносно невисокий рівень самоповаги, невпевненості у собі. Це підтверджується і тим, що високий рівень ситуативної тривожності зустрічається на 19% частіше, а особистісної - на 10%, ніж у учнів з V-ї групи. Діагностика поведінкового компоненту «Я-образу» свідчить про домінування інтернального локусу контролю, який характеризує впевненість у собі, наполегливість та намагання втілювати у життя послідовну, незалежну лінію поведінки. Проте такі позитивні характеристики перетинаються із можливим проявом негативних тенденцій при загостренні міжособистісних взаємин. Вони можуть виявлятися в агресивності, нанесення шкоди іншим, про що і свідчить висока кількість балів у блоці «суперництво». Однак результати діагностики теж засвідчили, що школярі прагнуть й до співробітництва та компромісу. Завдання педагога - вміло використовувати ці конструктивні стратегії.

Наступне місце за чисельністю, згідно з нашими даними, становлять підлітки гіпертимного типу (III група). Основною характеристикою цієї акцентуації є висока психічна активність, постійно підвищений настрій, бажання діяти, але не доводить розпочату справу до кінця. Результати діагностики когнітивного компоненту «Я-образу» свідчать про високий рівень самопізнання. Проте, порівняно невисока кількість відповідей за інтегруючою шкалою вказує на проблематичність для гіпертимних підлітків утворення довготривалих дружніх відносин в групі. Діагностика емоційного компоненту «Я-образу» вказує на відносно невисокий рівень самоповаги, відсутність наполегливості, зібраності та вимогливості до себе. Такі «вразливі місця» в структурі психічної активності спричиняють виникнення почуття антипатії та незадоволення собою, розгубленості, провини. Це підтверджують і дані про розподіл середнього рівня особистісної тривожності, на який припадає 74% вибірки та реактивної - 54%. Проте в V-ї групі ці показники зустрічаються за шкалою (OT) у 57% досліджуваних, тобто рідше, (PT) - 66%, значить - частіше. Поведінковий компонент «Я-образу» характеризується домінуванням інтернальних якостей локусу контролю, що властиво і підліткам з V-ї групи. Це свідчить про розвинуте почуття відповідальності за свої вчинки з опорою на власні здібності та зусилля. Результати розподілу форм поведінки у конфліктних ситуаціях виявилися такими ж, як і в учнів демонстративного типу. Проте в даному випадку негативна тенденція до суперництва гіпертимних підлітків частіше

є наслідком конфлікту між жорсткими педагогічними умовами виховання та проявом самостійної, з відтінком лідерства, моделі поведінки.

Наступне місце за чисельністю, згідно з нашими даними, становлять підлітки нестійкого типу (IV група). Основними проявами цієї акцентуації є здатність легко підпадати під вплив оточуючих, постійний пошук нових вражень, пригод. Когнітивний компонент «Я-образу» характеризується невисоким рівнем рефлексії. Якісний аналіз відповідей відмічає домінування «негативних» характеристик типу «лінивий», «ворог», «нестерпна людина». Результати діагностики емоційного компоненту свідчать про невисокий рівень самоповаги, домінування почуття власної нікчемності, байдужості до майбутнього, безцільності, безвідповідальності. Останнє підтверджується і результатами розподілу низького рівня особистісної тривожності, на який припадає 36% вибірки, та реактивної - 33%, проте у V-й групі ці показники зустрічаються по шкалі (OT) у 23% досліджуваних, по (PT) у 10%, тобто значно рідше. Високий рівень особистісної тривожності зустрічається лише у 4% вибірки, а реактивної - у 6%. Для порівняння, у V-й групі ці показники характерні для 20-24% учнів. Поведінковий компонент «Я-образу» характеризується вираженням екстернальним локусом контролю. Це пов'язано із детермінованістю поведінки такими особистісними рисами нестійких підлітків, як патологічна слабкість волі, невпевненість у собі, емоційна невірноваженість, відмова від реалізації своїх намірів на невизначений термін. Вони також стають на перешкоді при впровадженні виховних педагогічних заходів, свідченням чого є виражена тенденція до суперництва, як форма реагувань у конфліктних ситуаціях.

Результати проведеного експериментального дослідження дозволяють стверджувати, що кожній групі учнів з певним типом акцентуацій характеру притаманні свої особливості розвитку «Я-образу». Причому, вони суттєво різняться від аналогічних параметрів для підлітків без акцентуацій характеру. Виявлені закономірності впливу акцентуованих рис характеру на розвиток «Я-образу» дозволили зробити висновок, що психокорекційна робота з «важкими» підлітками має містити такі напрямки: збагачення змісту «Я-образу»; підвищення рівня його реалістичності; активізація рефлексивних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кун М., Макпарленд Т. Эмпирическое исследование установки личности на себя // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. - М.: Изд-во МГУ, 1984. - 215 с.
2. Подмазін С.І., Сибіль О.І. Як допомогти підлітку з «важким» характером. - К.: НПЦ Перспектива, 1996. - 160 с. Рос. мовою.
3. Ахмеджанов Э.Р. Психологические тесты. - М.: «Светотон ЛТД», 1995. - 320 с.
4. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. - М.: Политиздат, 1990. - 494 с.

5. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании. - М.: Владос, 1995. - 529 с.

Поступила в редакцию 11.05.99 г.

С.П. Васильев

Акцентуації характеру як чинник саморегуляції поведінки курсантів

В статье сделана попытка освещения проблемы саморегуляции поведения курсантов в разрезе изучения акцентуаций характера, а также определения роли самоконтроля человека в процессе саморегулирования акцентуированных личностей. В ходе исследования использованы бланковые опросники Шмишека и уровня субъективного контроля личности, метод экспертных оценок.

Проблеми психічного саморегулювання в останній час привертають увагу дослідників психологічної науки. Але це не повною мірою стосується категорії поведінки, яка, за свідченням Б.Ф.Ломова, майже не вивчалась у свій час радянськими психологами [12]. Вивченням саморегулювання діяльності займався О.А.Конопкін, його концепція отримала розвиток у 80-90-х роках в дослідженнях російських психологів. Актуальність проблеми саморегулювання поведінки підкреслював Г.С.Нікіфоров, який відзначив, що при зайнятості своєю основною діяльністю людина не перестає бути суб'єктом поведінки, що проявляється в стилі спілкування, вихованості [12].

Стабільні індивідуальні особливості поведінки найбільш систематично вивчені у дослідженнях типологічних особистісних відмінностей. Окремого розгляду в цьому питанні потребують акцентуації характеру, класифікація яких була висунута К.Леонгардом. Їх прийнято розглядати як крайні варіанти норми, що займають проміжне місце між станом психічного здоров'я та психопатіями [6]. За свідченням А.Є.Лічко, при акцентуації характеру її риси можуть виявитись не всюди і не завжди [7]. Діяльність курсантів підпадає під нормативне регулювання. Норми регулюють поведінку, виходячи з вимог середовища. Така ситуація може спровокувати прояв акцентуаційних рис, що може вплинути на дисциплінованість курсантів, процес адаптації до умов військової служби.

Проблема саморегулювання акцентуованих особистостей вивчалась на вибірках спортсменів вищої кваліфікації [8] і студентів [9], [10] В.І.Моросановою, яка запропонувала індивідуальні стилі саморегулювання діяльності особистості.

Потреби оперативного реагування особистості на вплив середовища, компенсації прояву акцентуаційних рис з метою корекції поведінки потребують застосування впливового регулятивного чинника. На наш погляд, у пошуку шляхів вирішення цієї проблеми корисним може бути вивчення ролі самоконтролю людини. Згідно концепції Г.С.Нікіфорова, особливість самоконтролю заключається в тому, що в схемі процесу само-

регулювання він не фіксовано прив'язаний, а підключений у всі форми прояву психічного, які приймають участь в організації цього процесу [12]. Це положення не протирічить теоретичним засадам концепції О.А.Конопкіна, який вказував на усвідомлений характер процесу саморегулювання довільної активності людини.

Організація і методики дослідження:

Наша робота мала на меті дослідження наступних моментів. По-перше, вивчення впливу акцентуацій характеру на поведінку курсантів, по-друге, визначення ролі самоконтролю в процесі саморегулювання акцентуованих особистостей.

Об'єктом дослідження виступає процес саморегуляції поведінки курсантів.

В дослідженні була обстежена 124 особа віком 18 років чоловічої статі. Всі респонденти є курсантами Військового інституту Київського університету імені Тараса Шевченка.

Специфічність цієї вибірки є в тому, що кожен курсант перед вступом до університету був обстежений методикою ХАЛ-НПН [15]. У вибірці не потрапили кандидати на навчання, які не пройшли фахове випробування. Тому у розгляді результатів цього дослідження треба враховувати цей своєрідний «фільтр».

В дослідженні нами були використані наступні методики: опитувальник Шмішека [2] і опитувальник рівня суб'єктивного контролю [11].

Для вимірювання показників самоконтролю ми скористалися концепцією локусу контролю Д.Роттера, яка передбачає схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім силам (екстернальний локус контролю) або особистим здібностям і зусиллям (інтернальний локус контролю) [5]. За матеріалами А.А.Реан, інтернальність корелює з соціальною зрілістю і просоціальною поведінкою. Екстернальність кореляційно пов'язана з недостатньою соціальною зрілістю і асоціальною поведінкою [14].

Крім того, в своїй роботі ми спиралися також на показники зовнішніх критеріїв. В ході аналізу діяльності курсантів нами було зроблено припущення, що одним із зовнішніх показників проявів певних акцентуацій характеру в поведінці можуть бути показники дисциплінованості, а наявність певних форм акцентуацій у курсантів може стати за несприятливих умов чинником, який сприяє скоєнню дисциплінарних проступків.

В якості зовнішніх критеріїв були визначені:

1. Показники скоєння дисциплінарних проступків.
2. Показники відбування покарання на гауптвахті.
3. Експертні оцінки.

Склад експертів був визначений із числа посадових осіб, які виходячи із характеру своєї діяльності добре знають респондентів і можуть оцінити їх поведінку. Рівень дисциплінованості експертами визначався порядковою біполярною виміральною шкалою [1].

-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
----	----	----	---	----	----	----

«-3» - сильно недисциплінований;

«-2» - недисциплінований;

«-1» - більш недисциплінований, чим дисциплінований;

«0» - тяжко визначити;

«+1» - більш дисциплінований, чим недисциплінований;

«+2» - дисциплінований;

«+3» - сильно дисциплінований.

Хід дослідження:

На першому етапі було проведено вивчення акцентуацій характеру за опитувальником Шмішека, рівня суб'єктивного контролю, аналіз поведінки респондентів за матеріалами обліку дисципліни і експертних оцінок.

На другому етапі було проведено порівняння показників акцентуацій з зовнішніми критеріями з метою виявлення їх впливу на поведінку.

Математичний апарат дослідження і технічні засоби:

У проведеному дослідженні були застосовані методи кореляційного аналізу експериментальних даних і засоби наочного представлення результатів. З метою вивчення надійності тестові методики були перевірені за внутрішньою узгодженістю за допомогою коефіцієнта Кронбаха [1]. Статистична обробка проводилась з застосуванням програми SPSS для Windows (версія 5.0).

Результати дослідження:

Аналіз внутрішньої узгодженості опитувальника рівня суб'єктивного контролю становив $\alpha = 0,64$. Показники надійності шкал опитувальника Шмішека наданні в таблиці 1.

Таблиця 1

Данні про внутрішню узгодженість шкал опитувальника Шмішека

Шкала	α -Кронбаха
Циклотимія	0.7912
Застревание	0.6786
Педантичність	0.6612
Емотивність	0.4497
Гіпертимність	0.8321
Гипоманія	0.6670
Сензитивність	0.6564
Дистимія	0.3553

Судячи з наявної літератури [13], показник α -Кронбаха для опитувальників знаходиться в діапазоні 0,6-0,8. Виходячи з цього, отримані показники свідчать про достатню надійність отриманих результатів.

Наявність акцентуацій характеру було діагностовано у 65 із 124 опитаного. Всі вони належали до гіпертимного типу. В процесі порівняння показників акцентуацій з зовнішніми критеріями було встановлено:

• Із п'яти осіб, які скоїли дисциплінарні проступки, дві особи показали крайні результати, а одна особа - високий результат за шкалою гіпертимності опитувальника Шмишека.

• Із шести осіб, які відбували покарання за недисциплінованість у формі арешту, у п'ятох осіб виявлено гіпертимний тип акцентуації.

• У двох осіб, які були відрховані за порушення чинного статуту університету і недисциплінованість, виявлена гіпертимна акцентуація.

За оцінками експертів, тільки у 7 осіб рівень дисциплінованості був визначений як «низький». При тому, чотири особи із них показали крайні результати, а три - високі результати за шкалою гіпертимності опитувальника Шмишека.

Аналіз показників дисциплінованості, оцінок експертів та їх порівняння з результатами дослідження за шкалами акцентуацій виявив, що не всі особи, у яких були виявлені високі показники за шкалою гіпертимності, порушували існуючі норми дисципліни. Із 29 осіб даної категорії 5 осіб за показником дисциплінованості отримали високі, а решта - середні оцінки експертів.

З метою перевірки нашого припущення щодо застосування самоконтролю людини як чинника саморегуляції було проведено зрівняння отриманих результатів з результатами методики УСК. За результатами дослідження за методикою УСК у 13 осіб вищевказаної категорії був діагностований високий рівень, а у решти 16 осіб - середній рівень суб'єктивного контролю. Із 5 осіб з високими показниками гіпертимності, які отримали високі результати експертів, 4 особи показали високий рівень суб'єктивного контролю. Одночасно у дослідженні не було отримано результатів, які б діагностували низький рівень суб'єктивного контролю. На наш погляд, це визначає неоднозначність ролі самоконтролю у процесі саморегулювання поведінки курсантів і можливий вплив інших факторів на результати нашого дослідження.

Висновки:

1. Результати дослідження підтвердили, що акцентуація характеру відрізняється тим, що відсутня однозначна визначеність її прояву у всіх без виключення ситуаціях взаємодії людини з світом: поведінка людини залишається варіабельною як у просторі, так і у часі. Акцентуація характеру не обмежує можливостей соціальної адаптації людини, хоча і «забарвлює» його поведінку [4]. В той же час необхідно враховувати, що деякі особливості особистості акцентуєваних курсантів за несприятливих умов середовища можуть набутися характеру психопатичних.

2. Неоднозначність застосування самоконтролю в процесі саморегуляції поведінки може бути пов'язаною з тим, що у дослідженні не були враховані важливі чинники, які впливають на звернення людини до самоконтролю. На наш погляд, в

подальших дослідженнях необхідно звернути увагу на вивчення співвідношення самоконтролю і волі, набуття процесом саморегуляції вольового характеру [12], а також використання гіпотези про можливість прямої залежності між інтенсивністю звернення до самоконтролю і тривожністю [12]. Необхідно також звернути увагу на можливість компенсації негативних проявів акцентуацій за рахунок інших особливостей особистості.

3. В ході дослідження не було встановлено статистично кореляційного зв'язку між акцентуаціями, рівнем суб'єктивного контролю і дисциплінованістю. Але відомо, що часто зв'язок, який спостерігається, існує завдяки іншим змінним, а не тим, які розглядаються [3]. Таким чином, у дослідженні процесу саморегуляції курсантів необхідно врахування значно більшої кількості факторів, які впливають на діяльність в умовах військової служби.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике.- СПб.: Питер Ком, 1999.
2. Бурлачук Л.Ф., Духневич В.Н. Акцентуации личности: Что диагностируем // Вопр. психол.- 1998.- №2.- С.136.
3. Гласс Дж., Стенли Дж. Статистические методы в педагогике и психологии.- М.: Прогресс, 1976.
4. Елисеєв О.П. Конструктивная типология и психодиагностика личности.- Псков: Изд-во Псковского обл. Ин-та усовершенствования учителей, 1994.
5. Краткий психологический словарь/ Под общей редакцией А.В.Петровского и М.Г.Ярошевского.- Ростов н/Д: Изд-во «Феникс», 1998.
6. Леонгард К. Акцентуированные личности.- К.: Вища школа, 1989.
7. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков.- Л.: Медицина, 1983.
8. Моросанова В.И. Стилевые особенности саморегулирования личности // Вопр.психол. 1991.- №1.- С.121-127.
9. Моросанова В.И., Сагеев Р.Р. Диагностика индивидуально-стилевых особенностей саморегуляции в учебной деятельности студентов // Вопр. психол.- 1994.- №4.- С.134-140.
10. Моросанова В.И. Акцентуация характера и стиль саморегуляции студентов // Вопр. психол.- 1997.- №6.- С.30-38.
11. Немов Р.С. Психология: Книга 3. Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами статистики.- М.: Владос, 1997.
12. Никифоров Г.С. Самоконтроль человека.- Л.: изд-во Ленинградского ун-та, 1989.
13. Общая психодиагностика/ Под ред. А.А.Бодалева, В.В.Столина.- М.: Изд-во МГУ, 1987.
14. Реан А.А. Проблемы и перспективы развития концепции локуса контроля личности // Психол.журн.- 1998.- №4.- С.3-12.

15. Збірник психологічних тестових методик для проведення професійного психологічного відбору вступників до військових ВНЗ. - К.: КІСВ, 1998.

Поступила в редакцію 5.05.99 г.

Р.В. Вихристюк, М.Н. Корнєв

Проблема інновацій як предмет соціально-психологічного дослідження

В работе представлены основные направления изучения инноваций на современном этапе. Особое внимание уделялось социально-психологическому аспекту инноваций. Рассмотрены основные различия традиционного общества и общества инновационного.

В умовах теперішнього розвитку нашого суспільства постають питання, що пов'язані з реалізацією різних форм активності особистості. Інтерес до цих питань визваний декількома причинами. Однією з них є корінна зміна минулої позиції людини у суспільстві як об'єкта управління в позицію суб'єкта. Позиція суб'єкта в умовах самоуправління означає уміння самостійно організовувати власну діяльність і готовність нести повну відповідальність за її результат. Таким чином, проблема інноваційної поведінки, проблема особистісних якостей, навичок, проблема відповідальності виникає в зв'язку з необхідністю виходу особистості на позицію суб'єкта.

Зміна економічних і соціальних умов спричиняє зміну раніше прийнятих ідеалів, цілей, цінностей як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях. Проблема трансформації ціннісно-смыслової сфери сьогодні є надто актуальною, оскільки вона є свідним відображенням життя суспільства у цілому.

Наш вік - це період радикального оновлення світової цивілізації (екологічні кризи та катастрофи, науково-технічна революція, розпад світової соціалістичної системи, інтеграційні процеси у світовій економіці, а також у політиці і культурі). Спонтанний характер більшості інновацій все ж таки мусить підпорядковуватися певній об'єктивній логіці і вимагає управління на різних рівнях відповідно об'єктивним законам світового прогресу.

Інновації - це не тільки система періодично впроваджуваних новшеств, що замінюють товарні і технологічні перемінні організаційної структури. Це і комплексний соціокультурний процес, що розвивається по певним об'єктивним законам, тісно взаємозв'язаний з історією і традиціями соціальних систем і кардинально змінюючий їх структуру. Це і соціально-психологічний феномен, що характеризується свідним циклом, з особливими фазами, послідовностями, залежностями когнітивних і емоційних процесів індивіда.

Першими теоретиками інноваційних процесів по праву вважають Й.Шумпетера і Н.Кондратьєва. Шумпетер бачив у інноваціях можливість для прискоре-

ного переборювання економічних спадів через активізацію радикальних технологічних змін. Ціль інновації - підвищити віддачу на вкладені ресурси.

Н.Д.Кондратьєв відповідно з теорією «великих циклів», вказує на те, що динаміка економічної структури суспільства швидко реагує на базові нововведення (ключові винаходи), що детермінують реалізацію вторинних, модернізуючих соціально-економічних нововведень.

Виділяють два основних підходи до вивчення інновацій: 1. Організаційно-орієнтований і 2. Індивідуально-орієнтований.

В організаційно-орієнтованому підході термін «інновація» використовується як синонім поняття «винахід» і відноситься до творчого процесу, де два чи більше уявлень, ідей, об'єкта втілюються в процес соціальним суб'єктом деяким чином з ціллю сформувати раніше неіснуючу конфігурацію. (Х.Шепард, Е.Роджерс, Р.Данкан, Дж.Уілсон і інші). Цей суб'єкт називається агентом інновації. Інновація представляє собою комплекс взаємозв'язаних процесів і є результатом концептуалізації нової ідеї, направленої на вирішення проблеми і далі - до практичного використання цього явища. Нововведення інтегрується в систему в контексті процесу інтенсифікації процесів функціонування соціальної системи. При ідентифікації інноваційного процесу акцент робиться на програмуємому характері змін, зв'язаних з появою нових товарів чи послуг. Новизна вимірюється не по відношенню до суспільства, а по відношенню до досліджуваної організації. Соціальні зміни зв'язані з інноваційними процесами тільки на ранній стадії його дифузії, при цьому інновація може бути як і причиною, так і наслідком соціальних змін, а результуюча зміна привносить в систему нові ідеї (не тільки ті в яких необхідність). Процес дифузії - це феномен, який, як вважає П.Блау, виникає з згоди потенційних реципієнтів інновації з існуючими змінами і частково є результатом взаємодії цих одиниць. Він включає феномен взаємодії агента і потенційного сторонника інновації. Результатом прийняття і дифузії процесів є структурно-функціональні зміни релевантної соціальної системи. Дифузію можна визначити як процес розповсюдження інновації по каналам комунікації до членів соціальної системи. Зміни проходять, коли процес дифузії перетворює інновацію в інтегровану частину нормативних зразків системи. Природа інновації напряму зв'язана з ступінню успішності дифузії, тобто позитивним сприйняттям інновації членами соціальної системи.

Даний підхід включає багаточисленні дослідження ролі і дій агентів змін - професійних консультантів по питанням організаційного розвитку. Ефективним агентом інновації може виступати: а) група впровадження змін, б) високостатусний індивід, в) консультант. За думкою Г.Ліппіта, основні задачі агентів змін, зв'язані з реалізацією таких дій: 1) діагностика проблеми, 2) оцінка сис-

теми мотивації клієнта і його здатності до змін, 3) оцінка мотивації агента змін і ресурсів, 4) відбір потрібних цілей змін, 5) вибір адекватної ролі консультанта, 6) установка і підтримання взаємозв'язків з системою клієнта, 7) уточнення і орієнтація фаз змін, 8) відбір необхідних типів поведінки.

Моделювати інноваційний процес можна в деякій послідовності подій, які формуються в життєвий цикл інновації. В якості базової можна вважати модель інновації Милоу, що складається з таких етапів: 1) концептуалізація новшества, 2) попередня згода з інновацією, 3) нагромадження ресурсів, 4) реалізація інноваційної концепції, 5) інституалізація результатів. Данна модель описує інновацію як двохетапний процес, що складається з етапу ініціювання і етапу втілення інновації. Етап ініціювання складається з трьох фаз: 1) заінтересованність в додаткових знаннях, 2) формування інноваційних установок, 3) прийняття рішення. Етап втілення складається з двох фаз: 1) первинного втілення (зв'язана з випробуванням новшества на локальному участку), 2) реалізація інновації (фаза носить циклічний характер, зв'язаний з виникненням нових явищ в перцепції і індивідів і різних проблем в управлінні змінами).

Формування установок до прийняття інновації зв'язані з вирішенням питання відкритості по відношенню до проблем організаційного розвитку, що виражається в готовності членів організації розглядати інновацію, точно ідентифікувати свої почуття по шкалі «скепсис - оптимізм». Чим більше стратифікована структура влади і впливу в організації, тим складніше втілити інноваційне ноу-хау «з низу». Відповідно чим вище рівень централізації управління в організації, тим нижча інноваційна активність. Сприймання потенціалу інновації зв'язано з відчуттями членами організації того, що 1) в організації є всі можливості для втілення інновацій, 2) організація має досвід успішної реалізації інновації в минулому, 3) певна частина членів організації готова прийняти на себе відповідальність за результати інноваційної діяльності. Тут являється феномен інноваційного дисонансу, під яким розуміється зіткнення установок індивіда з необхідністю слідувати нормам поведінки, що диктуються структурами формальної влади в організації.

В індивідуально-орієнтованому підході описується процес, згідно з яким деякий новий соціокультурний об'єкт (новшество) стає частиною набору зразків поведінки індивідів і однією з складових їх когнітивної сфери. Данні явища Т.Робертсон, К.Найт, М.Бернстайн та інші зв'язали з процесами інтерналізації. Типова модель інноваційного процесу складається з: 1. Розробка новшества (створення концепції і документальний опис новшества) 2. Прийняття рішення а) розробка альтернатив, б) прогнозування наслідків кожної альтернативи в) уточнення критеріїв відбору альтернатив, в) вибір альтернативи. 3. Реалізація рішення.

Основою типологій інноваційних рішень є рівень включеності членів організації в різні стадії ініціювання процесу прийняття рішення. В фазі рішення оцінюються інформація про потенціал інновації. Важливого значення набуває якість каналів передачі інформації. Виділяють: 1. Адміністративне рішення (члени організації не впливають на процес прийняття рішення) і 2. Колективні рішення (члени організації визначають процес прийняття рішення).

В.Прокін розглядаючи інноваційні процеси аналізує три аспекти:

1. Наукова рефлексія об'єктивних інноваційних процесів, що проходять в соціальному житті, культурі, свідомості окремої людини, людських групах і спільнотях.

2. Рефлексія науки про інноваційні процеси, тобто наукове моделювання структури і історичних етапів самої теорії інноваційного суспільства.

3. Виявлення основних моделей управління інноваційними процесами різних сфер і рівней.

За В.Прокіним в аналізі інноваційної теорії ключовою категорією є - парадигма інноваційного суспільства, а в дослідженні інноваційного регулювання - модель управління інноваціями. Під парадигмою розуміється теорія чи модель постановки проблеми.

Особлива проблема - історичні типи і види суспільства. Розглянемо її в інноваційному аспекті як: 1. Традиційне суспільство, 2. Інноваційне суспільство. Необхідно відрізнити цей поділ від поділу на старе суспільство і нове.

Традиційне суспільство - це суспільство, що виконує або просту репродукцію, або поступові і незначні по кількісним параметрам зміни.

Інноваційне суспільство - це суспільство в якому на базі простої репродукції і кількісних змін проходять постійні і інтенсивні якісні реформації своєї структурно-функціональної організації, своїх вхідних, внутрішніх і вихідних параметрів. В.Прокін групує історичні типи суспільства на традиційні і інноваційні за двома основними векторами: техніко-економічні і соціально-економічні інновації. За першим вектором до традиційного суспільства відносяться: «натуральне» (мисливське, земледільське, тваринницьке) суспільство, мануфактурне суспільство (в ньому вже виникають елементи інноваційного виробництва). До інноваційного суспільства відносяться: машинне суспільство, машинно-автоматизоване, інформаційно-автоматизоване (постіндустріальне) суспільство.

За другим вектором поділ проходить у двох аспектах: 1. Розвиток домінування форми власності на основні виробничі ресурси і продукти, 2. Розвиток домінуючої організації і типу соціально-економічного виробництва.

За формами власності традиційне суспільство - це первісно-общинне, рабовласницько-феодалне суспільство, а інноваційне - це капіталістичне і посткапіталістичне. Перехід до останнього йде

паралельно і взв'язано в двох напрямках: а) соціалізації розвинутого капіталізму, б) капіталізації посткомуністичних суспільств.

В сучасний вік індустріалізації, інформатизації наукова концепція інноваційного суспільства має відображати не тільки реальні тенденції інновації світової спільності і її складових, а й активно прискорювати цей глобальний процес. Ця концепція формується на базі розвитку інтеграційних процесів у світовій науці, інтенсивного розвитку міждисциплінарних досліджень, а також всього корпусу гуманітарних, екологічних, ментальних наук. Суть цієї нової концепції інноваційного суспільства - в її розумінні суспільства як:

1. Самовідновлюючого (що черпає імпульси і можливості оновлення із діалектичного вирішення внутрішніх і зовнішніх протиріч). 2. Саморегулюючого (що свідомо ставить межі інноваційного росту). 3. Інтеграційного і синтизуючого (яке перемагає свою локальність). 4. Динамічно врівноваженого (еволюційна, а не революційна).

Новікова І.Н. пропонує такі питання що до вивчення проблеми інновацій та інноваційного суспільства:

1. Суспільство оновлювалося завжди, та сучасний період є піком інноваційних процесів.
2. Сутність інноваційного суспільства полягає у тому, що воно інтенсивно генерує ідеї, а зупиняється лише на швидкості їх впровадження в різних сферах життєдіяльності і різних країнах. Суспільство-інноватор і суспільство-адаптор виступають в одній якості.
3. Інноваційне суспільство представляє інновації в економіці, політиці, соціальній і духовній сферах, при цьому джерела нововведень знаходяться в структурі виробництва, а цикли інновацій безпосередньо зв'язані з «життєвими циклами» потреб, моди, продукції, термінами експлуатації машин, будівель, технологій.
4. Нове - це нерідко забуте старе. В цьому розумінні відродження позитивних традицій також може бути інновацією.
5. Якщо інноваційне суспільство - це синтез інновацій у всіх сферах життя, то ідеологічні та політичні інновації також мають місце. Сутність їх бачиться в терміні соціалізації по новому, індивідуалізації соціуму по новому, в можливості реалізації здібностей кожної людини і формуванні не стандартизованого образу і якості життя.

Описуючи інноваційні процеси Б.В.Сазонов виділяє такі типи:

А). Скурпульозний опис окремого інноваційного процесу, взятого в якості унікального явища (ідеографічний опис). Але ідеографічний тип аналізу не може бути провідним для отримання наукових знань про інноваційні процеси, що вимагають визначення логіки цього процесу як такої, її вимог і правил, відхилення від яких породжує певні невдачі у цьому процесі.

На цьому шляху намітилося своє коло проблем. Це, наприклад, - проблеми понятійні чи визначення кордонів і суттєвих характеристик предмету дослідження (перш за все, що вважати інноваційним процесом, де його початок і кінець).

Б). Тип аналізу, що склався при співставленні різних видів діяльності для виявлення того, де інноваційні процеси найбільше представлені, які саме специфічні для кожної з них, яка ймовірність на успіх і т.ін.. При цьому питання понятійного порядку відходять на задній план перед широтою і деталізацією статистичного охопту різноманітного матеріалу.

В). Інноваційні процеси розглядаються як ціле, як специфічно-економічний феномен чи механізм в системі суспільного виробництва. В абстрактно-теоретичних моделях визначається функція цього феномену, для теоретично сконструйованої функції шукається емпіричне підтвердження на широкому історичному матеріалі (досліджуються, наприклад, періоди найбільшої інноваційної активності на протязі останніх ста років, і вони співставляються з динамікою економічних криз), розроблюється система державного стимулювання інноваційної діяльності, ширше, ставиться задача загальнодержавного регулювання інноваційними процесами.

Б.В.Сазонов розглядаючи інноваційні процеси в умовах соціалістичної економіки виділяє два аспекти. Перше. Планування і аналіз нововведень не можуть бути обмежені сферою інтересів тієї чи іншої організації, завжди потрібно враховувати інтереси суспільства і його членів. Логічним розвитком акценту на соціальній стороні справи є т.е., що в предмет інноваційної теорії мають ввійти і організаційні нововведення, що мають місце на виробництві, так і позавиробничих галузях - що приведе до різкого розширення і якісної зміни розуміння інновацій як наукової проблеми. Складність теоретичної роботи в такому аспекті зумовлена тим, що потрібно враховувати не тільки одномоментні і найближчі, а й більш віддалені наслідки. Друге. Інноваційна діяльність по своєму змісту відноситься до числа головних факторів розвитку суспільства. По мірі організаційного оформлення і теоретичного оснащення інноваційна діяльність стає керованим процесом.

Б.В.Сазонов пропонує таку схему «кооперантів» безпосередньо приймаючих участь в інноваційній діяльності. Центальною фігурою є інноватор, навколо якого формується складна структура інноваційної діяльності. Блок управління інноваційним процесом складається з: організатора, складаючого проекти і програміста. Залишаються - учасники інноваційного процесу. Даний тип схеми носить назву «соціотехнічної», де існує зв'язок між двома відносно автономними системами. Учасники інноваційного процесу над якими надстроюється блок управління інноваційними процесами в зв'язку з задачами обслуговування і одночасно управління, разом вони

утворюють єдину систему діяльності що розвивається. Блок управління інноваційними процесами формується за рахунок рефлексивного та діяльнісного виходу інноватора і тих учасників перетворюючої діяльності, яких ці зміни суттєво торкаються, хто може вплинути на успішність діяльності.

Інноваційні процеси, що організуються в формі соціотехнічної діяльності мають багато сервісних блоків, в кожному формуються свої науководослідницькі предмети по відношенню до інноваційних процесів.

Критична чи історико-критична сервісна система є однією з головних.

Для отримання історичної перспективи потрібна деяка зовнішня позиція по відношенню до інноваційної соціотехнічної діяльності, точніше, множини зв'язаних позицій. За думкою Б.В.Сазонова, ключовою фігурою в цій множині є «критик», який в сучасній практиці асоціюється з широким соціальним критиком, публіцистом, що опирається на оцінки вузьких предметників-професіоналів або професійну критику. Безпосереднім предметом критики є відношення інноваційного проекту і результатів його реалізації, демонстрація відхилів від проекту. Моментами такої критики можуть бути розбір інноваційного проекту і програми його реалізації.

Критико-історичний аналіз по відношенню до інноваційних процесів в принципі можуть багато дати для вияснення механізмів цих процесів. І це знання суттєве для політичних та господарчих діячів державного масштабу, в тому числі гуманітаріїв, що мають справу з довгостроковими і масштабними процесами у суспільстві.

Та все ж не цей тип аналізу є основним при формуванні інноваційної парадигми, тому що тут головний акцент робиться на змістовній стороні кожної галузі суспільного буття, яка розвивається. Більш значимим для цієї парадигми поки що є комплекс діяльностей, що призначені методично обслуговувати інноватора, організатора, програміста та інших учасників соціотехнічної системи.

Блок методичного обслуговування в простому випадку може складатись з двох кооперантів, а саме: власне методиста і обслуговуючого його аналітика. Якщо методист виступає в функції консультанта і нормувальщика на ділянках інноваційного процесу, носія і передавача накопиченого досвіду, то аналітик збирає та узагальнює, накоплює статистику, співставляє інноваційні процеси в різних областях, виявляє певні закономірності. Даний тип аналізу відноситься до такого направлення науково-теоретичної роботи, в якому рамки дослідження і характер продукту чітко визначені орієнтацією на методичні знання. Фіксація каузальних зв'язків видача рекомендацій в світлі основних затруднень, з якими стикаються учасники інноваційного процесу, - стиль і основні питання такого теоретизування.

Інновація відноситься до категорії складних, якщо вона є по своєму характеру соціальною, тоб-

то зачіпає всі частини і аспекти життя соціальної системи і спричинює тяжкопередбачливі і багаточисленні негативні наслідки. Якщо ж інновація є по своїй природі виключно технічною чи продуктовою, впроваджується поступово, зачіпає лише невелику частину соціальної системи чи спільності і не приводить до ніяких негативних наслідків, то вона вважається простою.

Інноваційний потенціал соціальної системи залежить від наявності в ній досвіду втілення інновацій, рівня освіти її членів, кваліфікації керівництва і наявності особливих органів і інститутів, що відповідають за розробку і втілення нововведень. Тому у всіх випадках, коли інноваційний потенціал об'єкта інновації невисокий, а нововведення носить достатньо складний характер, виникає проблема вибору стратегії втілення. За Кордон С.І. відомо три типи таких інноваційних стратегій:

1. «Вдавлення». Інституціональне керівництво системи - організації чи регіона - приймає рішення про втілення інновації, виходячи з його аналізу. З розрахунком економічних і технічних факторів розроблюється проект змін і програма втілення нововведень. Ця програма передбачає вирішення виключно економічних і технічних проблем, зв'язаних з втіленням інновацій. До числа міроприємств по організаційному забезпеченню відноситься програма навчання кадрів. Керівництво проектом відсліджує своєчасність, якість і повноту передбачених програм, а також розроблює та реалізує міри, які виникають в випадку відхилення від плану.

Ця стратегія зовсім не враховує соціальну базу інновацій. Ця соціальна база утворюється на основі співвідношення сил, що ставлять перепони, чи навпаки, детермінують нове. Величина цих сил залежить від кількості людей, що відносяться до першої категорії чи другої, а також від можливості впливу на хід процесів у системі. В данній стратегії поняття про існування таких сил відсутнє. Тому вона об'єктивно не турбується про збільшення векторів, що підтримують нововведення, але вимушена мати справу з результатами дій тих, хто стає на цьому перешкодою. Відповідні міри, що приймаються в таких випадках, направлені на наслідки, а не на причини. Керівництво проектом враховує негативні результати дій, що стають перепорою нововведення, і з допомогою адміністративних засобів - покарань, контролю - підсилює тиск на них. В результаті росте сумарна величина сил в системі, направлених за і проти нововведення. Ця сумарна величина є одночасно і мірою напруги в організації, яка при використанні подібної стратегії зростає. В результаті в системі назріває конфлікт, зв'язаний з нововведенням, який робить інноваційний процес неможливим.

2. «Всмоктування». Інноваційний проект в цьому випадку розроблюється таким чином, як і в попередньому, але особлива увага приділяється формуванню соціальної бази нововведення. Виходять з гіпо-

тези: чим ширша ця база, тим успішнішим буде інноваційний процес. Оскільки соціальна база нововведення буде ширша, чим більше сил заінтересованих в нововведенні і менша - не заінтересованих, то розроблюються спеціальні програми на збільшення перших і, особливо, зменшення других. Тому рівень напрути в системі суттєво не зростає, а навпаки зменшується. Для цього спеціально вивчаються можливі негативні наслідки інновації, розроблюються компенсуючі модифікації її проекту, вивчається відношення до новшества різних соціальних груп і т.п.

3. «Політика». Цей тип інноваційної стратегії орієнтований на внутрішнє середовище системи, виходячи з того, що проект інновації не складає весь інноваційний процес і навіть його головну частину.

Внутрішнє середовище соціальної системи складається з двох компонентів: планів діяльності людей, які детерміновані їх потребами і баченням ситуації, і потребами самої системи, що намагається зберегти свою цілісність і внутрішню рівновагу. Фактором що об'єднує ці два моменти, є ідеологія - загальна система відліку, з допомогою якої люди, що входять в данну соціальну організацію, сприймають і оцінюють всі навколишні події, загальний спосіб сприйняття і інтерпретації змін. Ефективність спільних дій, що викликають зміни в системі, забезпечується трьома умовами - очікуваннями людей, що входять в систему, певних результатів від цих змін, мотивацією що спонукає діяти з ентузіазмом і підпорядкованістю загальній діяльності, яка базується на вірі в те, що і інші члени спільності дотримуються такої поведінки. Тому вибір інновації в данній стратегії оснований на принципах протилежних виборам вищезазначених стратегій: потрібно починати з наслідків, а потім на їх основі формувати цілі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дудченко В.С. Инновационная методология в практике решения проблем // Участие социологических служб в реализации нововведений на предприятиях. - М., 1990.
2. Лапин С. Инновационные процессы. - М., 1982.
3. Перлаки И. Нововведение в организациях. - М., 1980.

Поступила в редакцию 16.05.99 г.

С.А. Гарькавец

Некоторые особенности системы ценностей личности с асоциальной направленностью

У статті аналізуються аспекти ціннісно-сміслової сфери особистості з асоціальною спрямованістю. На основі проведеного дослідження робиться спроба визначення в системі цінностей правопорушника домінант, які якісно відрізняють її від системи цінностей законослухняних громадян.

Рассматривая систему ценностей личности в контексте ее поведения, мы исходим из того, что

ценности, во-первых, характеризуют направленность и содержание социальной активности личности и, во-вторых, выступают в качестве регулятива ее социального поведения [1]. Включая в себя состояния или объекты, к которым стремится индивид, данная система определяется как предпочтительность выбора положительной ценности. Избегание же выбора того или иного состояния или объекта является отрицательной ценностью или антиценностью. В этом смысле ценности выступают своеобразной точкой отсчета в индивидуальной шкале оценок индивидом объектов и явлений, расположенных на континиуме от более значимых до менее значимых.

Система ценностей личности имеет двойственный характер, являясь по своей природе одновременно и социальной, и индивидуальной. Социальные ценности - это ценности, обусловленные опытом, приобретенным в процессе воспитания, усвоения значений и правил, осознания положения индивида в обществе, а индивидуальные ценности это сосредоточение интересов, потребностей, привычек и усвоенных типов поведения [2, с.138]. Важным условием просоциального развития личности будет соответствие этих характеристик. Вместе с тем «направленность личности на те или иные ценности составляет ее ценностные ориентации, которые выступают как целостная совокупность или система сознательных отношений личности к обществу, группе, труду, самой себе» [3], поэтому поведение личности, при котором в качестве ценностных ориентаций выступают цели и средства, открыто игнорирующие принятые в обществе правила и нормы, будет иметь асоциальную направленность.

Исследование системы ценностей личности правонарушителя, которое мы проводили на протяжении 1995-1998гг., ставило своей целью выявить наиболее значимые ценностные образования, которые у делинквентов составляют доминирующую ориентацию и отличают их от законопослушных граждан. При проведении исследования использовался целый комплекс методов: наблюдение, беседа, изучение документов, тесты, анализ продуктов деятельности (сочинений). Всего в исследовании приняло участие более 500 человек.

При анализе результатов исследования существенных отличий правонарушителей от законопослушных граждан на уровне терминальных ценностей выявлено не было. Идеальные предпочтения и первых и вторых были в достаточной степени идентичными, за исключением отношения к ценности "свобода". У делинквентов данная ценность была определена как самая значимая /3,08 ранг/, а у законопослушных испытуемых со средним знанием /7,3 ранг/. Данный результат является вполне закономерным, на что уже обращали внимание некоторые авторы [4;5]. Однако в нашем исследовании делинквенты в подавляющем большинстве отмечали низкое значение "свободы" при реальном

овладении ею, для них не существовало такой цели, зато высоким было значение "свободы" как условия или средства для достижения других значимых целей (деньги, здоровье, самостоятельность и др.). У законопослушных же граждан такой тенденции выявлено не было. Это объясняется тем, что у правонарушителей произошла подмена понятий, при которой "свобода" истолковывается ими как "независимость", то есть цель переходит в средство, направленное на достижение еще более значимой цели. Из личных бесед с делинквентами было установлено, что они большинство ценностей-целей рассматривают как условие удовлетворения своих потребностей. Например, ценность-цель "счастье других, человечества в целом" (5,13 ранг) подавляющее количество правонарушителей определило как условие для личного счастливого, беззаботного существования. Основные пояснения их сводились к следующему: "Если все будут счастливы, то буду счастлив и я. Но это будет не скоро. Много людей, которые мешают этому. Они счастливы за счет несчастья других". В основном такие пояснения были получены от делинквентов, совершивших насильственные преступления. В данном случае мы отмечаем наличие субъективной связи этих пояснений с попыткой оправдания своих преступных действий. Ценность-цель становится ценностью-средством путем выхода из нее ее альтруистической сущности.

Результаты, полученные при ранжировании ценностей инструментального порядка, которые составляют ценности-средства и соотносятся с социальными нормами [6], позволили определить отличие правонарушителей от законопослушных граждан на уровне конформистских и индивидуалистических ценностей. У делинквентов наиболее значимыми ценностями стали: «честность» - 5,13 ранг; «ответственность» - 6,2 ранг; «дисциплинированность» - 6,7 ранг. У законопослушных испытуемых: «твердая воля» - 4,47 ранг; «независимость» - 4,93 ранг; «образованность» - 5,7 ранг. При этом у правонарушителей данные ценности имели 10,7 ранг, а их ценности у законопослушных расположились в промежутке от 8 до 10 ранга и были определены как среднезначимые. Это в достаточной степени свидетельствует о различии ценностных ориентаций делинквентов и законопослушных граждан. Вместе с тем, учитывая, что у правонарушителей при ранжировании ценностей имел место «эффект социальной желательности», мы считаем, что делинквенты ориентированы в большей степени, чем законопослушные граждане, на внешнюю оценку своих действий и обладают достаточно высокой степенью конформности. Последнее характерно для индивидов, которые обладают невысоким уровнем моральной зрелости и, как отмечает ряд авторов, ориентированы не на принятие социальных норм и ценностей, а на личную выгоду или безопасность [7; 8].

В ходе исследования было выявлено, что большинство законопослушных испытуемых значимыми для себя определяли как индивидуалистические, так и ценности самоутверждения. Это отражает направленность ориентаций граждан сегодня несколько по-иному, чем 10-15 лет назад, о чем писали некоторые исследователи [2;9]. Условия рыночной экономики, «капитализация» отношений, в том числе и на межличностном уровне, привели к снижению значимости этических и альтруистических ценностей, ценностей принятия других людей.

Применяя в своем исследовании методику изучения жизненных ценностей Н.П.Крейдун [10], мы несколько иначе подошли к определению доминирующих ценностей в ориентации делинквентов. Главными особенностями этого подхода стали теоретические положения логотерапии В.Франкла [11] и футурологическая концепция памяти, предложенная Г.К.Середой [12].

Ценности отношения в логотерапии признаются основополагающими, они являются наиболее стабильными ценностными образованиями, перенос которых из прошлого в настоящее, а из него в будущее предопределен именно памятью, которая «не просто «след» мысли, а ее своеобразное продолжение и неременное условие дальнейшего движения» [12, с.127].

В ходе исследования определились ценности, которые наиболее часто использовались делинквентами при написании рассказов и воспроизводились ими при отсроченном их воспроизведении. Среди первых выделяются ценности: «безразличие», «жизнь», «будущее», «любовь». Среди вторых: «любовь», «жизнь». У законопослушных испытуемых наряду с этими ценностями при использовании выделялись: «достоинство», «заработок», «работа», «человек», а при воспроизведении: «будущее», «заработок», «работа», «ценность». Спектр наиболее часто используемых и воспроизводимых ценностей у последних, как мы видим, значительно шире. Кроме того, законопослушные граждане имеют устойчивые ценностные предпочтения, которые «переносятся» из прошлого в настоящее. У правонарушителей в своих средних значениях этот «перенос» ограничен. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что ценности «доверие», «достоинство», «самоуважение», «страдание», «человек» достаточно слабо и использовались, и воспроизводились делинквентами. По нашему мнению, это является следствием прежде всего тех деформаций, которые, наряду с разрушением наиболее лабильных, ситуативных ценностных образований, входящих в группы ценностей творчества и переживания, затронули и наиболее стабильные ценностные образования. При этом смысл жизни многие правонарушители видят в том, «чтобы просто жить». По всей видимости, это дополняет ранее полученный результат, при котором мы отмечали наличие в их ценностных ориентациях доминант конформистской на-

правленности. Более того, узость ценностного спектра делинквентов может свидетельствовать как о несформированности у большинства из них устойчивой системы ценностей, так и о наличии конфликта в ценностно-смысловой сфере их сознания. Последнее, уже рассматривалось некоторыми авторами в качестве детерминанты асоциального поведения личности [7;8].

Таким образом, система ценностей личности с асоциальной направленностью содержательно наполнена ценностями, которые в большинстве своем имеют индивидуальную природу и выступают как ценности конформистской ориентации. Значение этих ценностей определяется отношением к ним со стороны значимого окружения или референтной группы. Сами по себе ценности являются чрезмерно лабильными и, что самое существенное, немногочисленными и неконкретными. Одним же из главных отличий системы ценностей личности с асоциальной направленностью, как свидетельствуют результаты нашего исследования, является отношение их к жизни как одной из самых значимых ценностей для человека: большинство правонарушителей считают жизнь природным фактором, а отсюда недооценка ими ее социальных аспектов, что, в свою очередь, детерминирует игнорирование ими общепринятых правил и норм.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. - К., 1974. - С.31.
2. Шерковин Ю.А. Проблема ценностной ориентации и массовые информационные процессы // Психологический журнал. - Т.3. - 1982. - №5. - С.135-145.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. - С.300-301.
4. Антонян Ю.М., Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследование преступлений. - М.: Юрист, 1996. - 257с.
5. Хохряков Г.Ф., Саркисов Г.С. Преступления осужденных: причины и предупреждение. - Ереван: Айастан, 1988. - 280с.
6. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. - М.: Наука, 1978. - 311с.
7. Хохряков Г.Ф. Социальная среда и личность. - М.: Изд-во юр.лит., 1982. - 217с.
8. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология. - М.: Изд-во юр.лит., 1971. - 248с.
9. Алексеева В.Г. Ценностные ориентации как фактор жизне- деятельности и развития личности // Психологический журнал. - Т.5. - 1984. - №5. - С.63-70.
10. Крейдун Н.П. Методика изучения жизненных ценностей преступников // Материалы II международных чтений по актуальным проблемам современной психологии. - Харьков, 1995. - С.28-29.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла. - М.: Прогресс, 1990. - 368 с.

12. Середа Г.К. Что такое память // Психологический журнал. - Т.6. - 1985. - №6. - С.41-48.

Поступила в редакцию 26.05.99 г.

О.М. Гончарова

Поняття адаптації в соціальній психології

Статья посвящена краткому анализу основных подходов к пониманию сложного феномена адаптации в психологии. Предложен синтез разнообразных определений как самого процесса социально-психологической адаптации, так и основных его критериев и факторов. Целью данной работы явилось уточнение и определение фундаментальных понятий исследуемой проблемы, что является первоначальным этапом и неотъемлемой частью любого исследования. Даны новые определения некоторых основных понятий.

Як відомо, починаючи з 20-го століття, проблема адаптації особистості вийшла за рамки загальної біології і стала одною з основних тем суспільних наук. Зокрема, психологічною наукою було розроблено безліч підходів до вивчення даної проблеми різними школами і напрямками. Також відомо, що особливістю психологічного підходу є розглядання людської діяльності в рамках парадигми адаптації. Проте ще не створена загальна теорія соціально-психологічної адаптації особистості, і питання про основні соціально-психологічні механізми ефективної адаптації залишається відкритим.

Історія вивчення проблеми адаптації у вітчизняній психологічній літературі представлена дослідженнями різних аспектів соціально-психологічної адаптації особистості в колективах і малих групах, аналізом динаміки виробничої адаптації (Артьомов С.Д., Зотова О.І., Заславська Т.І., Здравомислова А.Г., Кряжева І.К., Кузнецов П.С., Милославова І.А., Парохін В.Н., Растова А.М., Овчиннікова Є.П., Потапов Н.Г., Ривкіна Р.В., Свиридов Н.А., Селиванов В.І., Шинакова Г.І., Шепель В., Шавир П.В. та інші). Саме аналізу психологічних і соціально-психологічних механізмів, які лежать в основі процесу адаптації особистості у трудовому колективі, присвячено більшість робіт. В них вивчалися такі аспекти даної проблеми:

- взаємозв'язок плинності робочих кадрів та їх адаптації на виробництві;
- адаптація молоді на виробництві;
- динаміка мотивації в процесі виробничої адаптації;
- дослідження задоволеності працею як аспекта адаптації;
- процес детермінування ціннісними орієнтаціями молодих робітників їх адаптації в трудовому колективі;
- процес детермінування ціннісними орієнтаціями молодих робітників їх адаптації в трудовому колективі;

- функції соціальної установки в процесі адаптивної діяльності особистості;
- дослідження по проблемі етнокультурної адаптації, в яких розглядається адаптація групи як цілісного суб'єкта до інокультурного середовища.

Характерним для вітчизняної психології було розглядання адаптаційного процесу в контексті розвитку особистості в професійній діяльності. Сьогодні інтерес до проблеми адаптації в нашій країні виріс перш за все у зв'язку з численними змінами практично у всіх сферах суспільного життя. Тому вивчення механізмів і форм адаптації особистості до конкретних соціальних умов є особливо актуальним.

Багатьма авторами підкреслювалася актуальність вивчення спроможності людини до адаптації у зв'язку зі збільшенням інтенсивності темпу соціального життя і складністю соціального середовища.

Різними авторами використовуються різноманітні терміни для визначення поняття адаптації: «приспособлення» (adjustment), «врівноважування», «акліматизація», «відповідність», «сприйняття норм і ідеалів», «входження», «освоєння», «взаємодія».

Не поглиблюючись в історію розвитку поняття адаптації, лише нагадаємо, що першими, хто провів різницю між адаптацією (adaptation) і пристосуванням (adjustment), були інтеракціоністи (Філіпс Л., Шибутані Т.).

У психології адаптація асоціюється з процесом і результатом встановлення певного взаємозв'язку між особистістю і соціальним середовищем. Приведемо декілька найбільш «прийнятих» визначень адаптації, які використовуються у вітчизняній психологічній літературі:

- адаптація (як процес виникнення, розвитку і збереження стану фізичного, духовного і соціального добробуту людини, які виявляються на підставі змін організму по відношенню до вимог природи і суспільства, або змін соціальних умов відповідно потребам життєдіяльності кожного індивіда;
- адаптація (активне входження особистості в нову для нього діяльність з метою перетворення останньої в основу своєї життєдіяльності;
- адаптація (перебудова всієї системи поведінки особистості під впливом вимог, які пред'являють до неї умови середовища;
- адаптація (як тенденція суб'єкта до реалізації і відтворення в діяльності прагнень, які вже є в нього, спрямованість на здійснення таких дій, доцільність яких була підтверджена попереднім досвідом (індивідуальним або родовим);
- соціальна адаптація («процес вживання» індивіда (групи) у соціальне середовище і перетворення його в свою сферу діяльності, що передбачає: вживання в це середовище, прийняття та усвоєння його норм та цінностей, активне відношення суб'єкта до даного середовища для найбільш повного задоволення обоюдних інтересів;

- соціально-психологічна адаптація (як взаємодія особистості і соціального середовища, яка призводить до правильних співвідношень прагнень і цінностей особистості та групи.

Неважко помітити, що адаптація, зокрема і соціально-психологічна, трактується або як процес активного пристосування особистості до умов соціального середовища, або як пристосування до умов існування, які різко змінюються, або як подолання конфліктної ситуації.

Відмінність таких понять як включеність та адаптація найбільш докладно охарактеризував Паригін Б.Д., підкреслюючи, що останній передбачає перш за все перебудову системи поведінки особистості під впливом вимог, які пред'являють до неї умови середовища. Включеність же характеризується певною мірою відповідності або невідповідності внутрішнього психічного стану, настрою особистості в цілому тим вимогам, які пред'являють їй конкретні умови тієї чи іншої діяльності. (1)

В останніх публікаціях, присвячених дослідженню соціальної адаптації, можна зустріти таке визначення: адаптація (процес і результат взаємодії індивіда (групи) з середовищем, яке кардинально змінюється, у ході якого поступово узгоджуються вимоги і сподівання обох сторін так, що індивід отримує можливість виживання (і не тільки, але ще й процвітання), а макросередовище (репродукування і вступу в іншу вісхідну стадію. (2) Подібне визначення характерне для сьогодення перехідного стану нашого суспільства.

Є і така точка зору, яка припускає вивчення адаптації і як процесу, і як відкритої системи, для якої характерний стан рухомої рівноваги, який зберігає сталість структур лише в процесі безперервного обміну і руху всіх компонентів системи. (3) Основним результатом адаптації Шапкін С.А. і Дикая Л.П. вважають урівноважування за рахунок придбання нової системної якості. Більш того, автори вважають, що як психологічна система адаптація може сформуватися тільки при виникненні стресогенних умов. Дійсно, важливим моментом у даному розумінні адаптації є не просто її трактовка як процесу, який веде до якогось там певного стану, що по суті справи є тільки частиною, складовою феномену адаптації. Розуміння адаптації просто як процесу вже недостатньо. І саме визначення адаптації як відкритої системи з її станом рухомої рівноваги, на наш погляд, дає правильний ключ до розуміння феномена адаптації. Так, саме воно зв'язує статичність стану і динамічність процесу воедино, що і дає розвиток цілісній системі. Хоча роль стресогенності умов здається нам трохи перебільшеною. Припускається, що в нормальних умовах діяльності ще не існує адаптації як системи, так як внаслідок великого обсягу ресурсів, якими розпоряджається суб'єкт, ступінь свободи регуляторних впливів у межах кожного із структурних компонентів достатнє для виконання діяльності і

забезпечення оптимального функціонального стану (ФС) людини. (3)

Треба наголосити, що центральним поняттям, яким оперують автори при змістовному і динамічному аналізі адаптації, є поняття ресурсів, «яке характеризує сукупність засобів, якими розпоряджується і які використовує суб'єкт для забезпечення ефективної діяльності і підтримки оптимального ФС у процесі адаптації». Ми вважаємо не зовсім вірним те, що при наяві нормальних умов адаптація як система відсутня і з'являється тільки при стресогенних умовах. Було б більш правильним говорити про активізацію або деяку перебудову адаптаційної системи в умовах стресогенності для її подолання. І після подолання чергової стресової ситуації, при переході до нормального стану, система не зникає. Система, зокрема адаптаційна, не може з'являтися або зникати в залежності від сприйнятливості або несприйнятливості умов. Або вона є, або її нема. Імунна система людини не з'являється лише в момент хвороби, щоб здолати її, вона необхідна кожному і в здоровому стані. При зміні умов система може також змінюватися, включаючи ті чи інші необхідні для даної ситуації механізми. В цьому, мабуть, і повинна складатися запропонована авторами «рухомість», «відкритість» адаптаційної системи. Також не до кінця вичерпними здаються критерії «стресогенності» і «нормальності» умов на основі наявності чи відсутності ресурсів. Навіть наявність начебто усіх необхідних для підтримки оптимального ФС людини ресурсів не виключає появу стресогенних факторів. Подібний ресурсовий критерій дає скоріше поверхову, зовнішню оцінку нормальності або стресогенності умов, у яких протікає процес адаптації.

Одним із перших представників достатньо нового розуміння адаптації є, на наш погляд, Кузнецов С.П. (4)

Аналізуючи існуючі підходи до визначення поняття адаптації, він відзначає, що адаптація практично низводиться до елементарного акту звикання, результатом якого є досягнення стану «динамічної рівноваги», психологічним відображенням якого не виступає суб'єктивний стан задоволеності. (4)

Саме безперервне внутрішнє прагнення людини до розвитку Кузнецов вважає постійним джерелом адаптації. Показником же адаптації він визначає рівень наявності і перспективної задоволеності актуалізованих потреб.

Адаптація, по Кузнецову, являє собою цілісний, динамічний, безперервний, відносно сталий процес установаження відповідності між сукупним рівнем найбільш актуальних на певний час (перспективу) потреб особистості і наявним (перспективним) рівнем задоволеності, які визначають безперервний розвиток особистості.

На наш погляд, принципово новим і найбільш суттєвим у запропонованій трактовці адаптації є визначення її як динамічного, безперервного про-

цесу, що тягне за собою той необхідний фактор перспективності, який був відсутній в попередніх визначеннях адаптації. Тобто, розуміння процесу як такого в якості мети адаптації позбавляє від прийнятої статичності в розумінні даного феномену. Ця думка, яка здається на перший погляд простою, внесла в поняття адаптації досить вагомий внесок. Так як не можна забувати, що основним показником нормального існування особистості є не просто можливість задоволення існуючих потреб, а скоріше можливість її розвитку. Саме наявність перспективи і є основним показником успішності процесу як такого і процесу адаптації, зокрема.

З цієї точки зору також заслуговує уваги визначення адаптації, яке запропоноване Очеретяним В.В. Він визначив адаптацію як цілеспрямований процес, необхідна компонента загального процесу життєдіяльності особистості, яка припускає наявність в адаптаційній системі структурних інваріант, співвідносних з інваріантами середовища (інваріантами об'єктивної структури ситуації). (5)

Треба сказати, що досить суперечливим є питання про співвідношення таких понять як адаптація і соціалізація. В літературі представлені різноманітні варіанти їх співвідношення. Позначимо деякі з них:

- адаптація як складова соціалізації;
- соціалізація як основа адаптації (і дезадаптації);
- соціалізація як форма адаптації (соціалізація як безперервна адаптація);
- соціальна адаптація як частина або момент соціалізації;
- соціалізація як об'єктивне становлення людини, адаптація як суб'єктивно опосередкований розвиток особистості.

Необхідно чітко розмежувати поняття адаптації і адаптованості, так як в літературі досить часто вони змішуються, також зустрічається визначення і розуміння адаптації як певного стану. Подібне розмежування необхідне з такою ж необхідністю, з якою розмежовуються і такі поняття як пристосування і пристосованість, де перше фіксує статичну сторону процесу, друге (здатність вижити в умовах середовища, які змінюються. В свою чергу, така сукупність пристосовчих реакцій індивіда до змін соціального середовища може визначатись як адаптаційна система людини. Таким чином, вивчаючи такий феномен як адаптація, треба перш за все уявляти співвідношення таких його складових: адаптаційна система особистості, адаптація як безперервний процес функціонування даної системи і стан адаптованості як показник ефективності протікання самого процесу адаптації.

Розглядаючи адаптацію як динамічний процес, важливо пам'ятати, що його показниками (критеріями) виступають показники стану адаптованості на певний проміжок часу. Таким чином, питання про показники адаптації — це перш за все питання про показники адаптованості. В

найбільш узагальненому вигляді виділяють наступні критерії адаптованості:

- відсутність переживання конфлікту з середовищем;
- ступінь і здатність задоволення своїх потреб;
- ступінь і міра задоволення очікуванням групи, середовища.

Очевидно, що, аналізуючи дане питання, необхідно окремо розглянути таке поняття як задоволеність, так як нерідко воно розглядається як міра адаптації індивіда до соціальної реальності. Автори Соловйов В., Чилимов В., Кашина М. визначили таке співвідношення даних понять:

- обидва є результатом соціальної поведінки і моментами диспозиції (Ядов В.А.), де задоволеність характеризує колективно-емоціональні зв'язки суб'єкта з середовищем, адаптація його поведінкову готовність;
- показник адаптації відображає стійкий стан задоволеності;
- один стан може породжувати інший, і навпаки, при цьому показник адаптації може бути рівним, вище або нижче показника задоволеності. (6)

Кузнецов, наприклад, називає задоволеність «лише зовнішньою характеристикою адаптації», мірою адаптації до соціальної реальності, відзначаючи, що розуміти задоволеність як міру адаптації можливо лише у тому розумінні, що розвиток потреб здійснюється по мірі їх задоволення. Разом з тим зростання потреб веде до зниження рівня задоволеності. І, отже, якщо високий рівень задоволеності свідчить про високий рівень адаптації, то низький рівень задоволеності ще ні про що не каже. (4) Безсумнівно, задоволеність є менш стійким і короткочасним станом. Але саме головне (це те, що адаптація є перш за все задоволеністю перспективною, а не наявною. Ключовим моментом у розумінні співвідношення даних понять є, звичайно ж, поняття потреб, так як в основі феномена задоволеності лежать перш за все потреби індивіда і оцінка можливих засобів їх задоволення. І це стосується саме тих теорій потреб, які з самого початку намагались пояснити їх через відношення людини і соціального середовища, вважаючи що самі ці відносини і є спонукаючим фактором діяльності. Так, Ж. Ньютен бачить основу потреб в присутній природі людини активності по відношенню до середовища. (7)

Критерієм же оптимальності даної активності є норми і стандарти, виконання яких визиває почуття задоволення.

Треба сказати, що для будь-якої теорії потреб головним залишається питання про їх зміст. Таким чином, цілком вірним є положення Налчаджана А.А., що при розвитку теорії адаптації треба мати чітке уявлення не тільки про різновиди і ієрархії потреб людини, але й про наступне: не всі потреби людини сприяють правильному функціонуванню його організму і психіки, і його соціально-психологічній адаптації. (8) Виходячи із вище-сказаного, автором навіть була запропонована наступна

класифікація потреб і мотивів особистості:

- потреби і мотиви, адаптивні в даному соціальному середовищі;
- потреби і мотиви, прагнення до задоволення яких в даному соціальному середовищі приводить до дезадаптації особистості.

Адапованість або дезадапованість потреби залежить від цінностей, на які вона спрямована, із яких соціальних цінностей індивід обирає відповідний об'єкт — ціль для її задоволення. Тому представляється можливим говорити і про адаптивні, і про дезадаптивні цілі, про рівні притязання особистості в тих соціально-групових середовищах, в яких протікають, здійснюються ведучі форми її активності. (8)

Подібним же чином рівень притязання стосовно до адаптації трактує Кузнецов П.С., визначаючи його як результуючу трьох передмов: потреб, рівня їх задоволеності (успіх), соціального тиску (референтні цінності). З чого виходить, що динаміка рівня притязань свідчить про високий рівень адаптації, а стабільність — про низький. Таким чином стає зрозумілим різниця між адаптацією і задоволеністю. Рівень адаптації визначає амплітуда і частота коливань рівня притязань, рівень задоволеності — направленість і тривалість.

Треба приділити увагу і такому поняттю як успіх в житті, яке іноді використовується як критерій адаптованості. Якщо визначити, наприклад, такий показник як соціальний статус особистості в суспільстві або в групі в якості критерія успіху в житті, судити про адаптованість особистості ми можемо лише зі сторони. Таким чином в будь-якому випадку і на будь-якому рівні це буде тільки зовнішня ознака адаптованості.

Очевидно, що той, хто з об'єктивної точки зору досяг успіху або високого соціального становища, ще не може бути названим адаптованим. Даний критерій може виступати показником соціальної адаптованості особистості на певному рівні, що є недостатнім для розуміння його соціально-психологічної адаптованості.

Таким чином, при вивченні соціально-психологічної адаптації особливо важливо правильне виділення і визначення критеріїв досліджуваного явища.

Отже, феномен адаптації включає в себе три основні комплексні характеристики, такі як:

- 1) адаптаційна система особистості;
- 2) процес адаптації;
- 3) стан адаптованості.

Адаптаційна система особистості розуміється нами як сукупність внутрішньоособистісних механізмів, які забезпечують взаємодію особистості з навколишнім середовищем.

Адаптація — як безперервний, внутрішньо мотивований процес взаємодії з навколишнім середовищем, який забезпечує його життєдіяльність.

Адаптація — як стан, який характеризується взаємовідносинами системи «особистість-середови-

це» на певний проміжок часу. Може визначатись як співвідношення актуальних на даний момент потреб і наявного рівня задоволення даних потреб.

Адаптація особистості до соціального середовища включає в себе соціальну і соціально-психологічну адаптацію, де друга здійснюється на таких рівнях як:

- рівень суспільства;
- рівень професіонального колективу;
- рівень безпосереднього соціального оточення;
- особистісний рівень.

Соціальну адаптацію до середовища ми визначаємо як процес соціально-економічної активності, означаючий самоідентифікацію у рамках соціально-економічної структури на макро і мікро рівнях, процес надбання соціальних статусів.

Структурування адаптації по видам в певній мірі умовно. В ході її вивчення зручніше користуватися комплексом факторів, які є значними для реалізації певної актуалізованої потреби.

Одним з основних питань теорії адаптації є також питання про її основні фактори. В літературі можна зустріти, наприклад, визначення факторів адаптації як умов, які визначають хід, терміни, темпи, які впливають на значення показників адаптації; (9)

Поняття факторів як умов здається нам не зовсім вірним, так як поняття умов характеризує перш за все специфіку ситуації, в якій проявляється той чи інший фактор. На наш погляд, буде більш правильним визначити фактори адаптації як певні характеристики суб'єктивно чи об'єктивно існуючої дійсності, які безпосередньо впливають на адаптивний процес і на результати адаптації.

Зупинившись на деяких фундаментальних положеннях теорії адаптації в психології, ми бачимо, що цей багатфакторний феномен розвивається разом з розвитком самої особистості, актуалізуючись в ситуаціях, пов'язаних з докорінними змінами і конфліктами. І в таких ситуаціях особливо актуальним залишається питання про соціально-психологічні фактори і механізми особистості, які забезпечують ефективність процесу адаптації пристосовно до конкретних соціальних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Паригін Б.Д. Науово-технічна революція і особистість.- М., 1978.- С. 77.
2. Шабанова М.А. «Соціальна адаптація у контексті свободи // Соц. дослідж.- 1995.- № 9.
3. Шапкін С.А., Дикая Л.Г. «Діяльність в особливих умовах: компонентний аналіз структури і стратегії адаптації // Псих. журнал.- №1.- Том 17.- С. 19-21.
4. Кузнецов П.С. Адаптація як функція розвитку особистості.- Сар.Ун-т, 1991.
5. Очеретяний В.В. Індивідуальна свідомість і адаптація особистості до критичної ситуації.- канд. дис.- К., 1994.- С. 72.

6. Соловйова В., Кашина М., Чілімов В. Все про нас і про наш колектив.- Киш., 1980.
7. Ділігенський Г.Г. Соціально-політична психологія.- М., 1996.- С. 73.
8. Налчаджан А.А. Соціально-психологічна адаптація особистості.- Єр., 1988.- С. 5-6.
9. Соціально-психологічні проблеми праці на промисловому підприємстві / Під ред. Н.А. Шишхіної.- Новосіб.- С. 251.

Поступила в редакцію 6.05.99 г.

М.Ю. Довгопол

Психологические факторы ориентации избирателей в политическом пространстве современной Украины

Однією з типових рис сучасного політичного простору України є його аморфність. У зв'язку з цим значна питома вага серед політичних орієнтирів для «середнього» виборця належить номінаціям. Така ситуація сприяє поширенню незрілих моделей політичної поведінки серед виборців та підвищує загрозу маніпуляційного впливу на виборців. Ми припустили, що в основі політичного вибору на підставі номінацій лежать особистісні риси виборців, а сам вибір носить проєктивний характер. На матеріалі анкетування 308 жителів Харкова були виділені особистісні риси, характерні для респондентів, які надають перевагу певному політичному напрямку (комуністам, соціал-демократам, лібералам чи націонал-демократам). Отримані в результаті порівняльного аналізу психологічні типи виборців узгоджуються з типами соціального характеру, приведеними в роботах Е. Фромма та В. Райха, що може служити підтвердженням гіпотези дослідження.

Одной из характерных черт актуальной социально-политической ситуации на Украине является отсутствие сильных партий, имеющих серьезный политический вес. В литературе (Рудич Ф.М., Безверхий В.Б., Кириченко М.Г., 1995) эта особенность объясняется следующими причинами:

- недостаток опыта многопартийности у населения Украины,
- размытость и незавершенность социальной структуризации общества, приводящей, фактически, к тому, что партии называют себя выразителями интересов слоев и классов, которые только должны сформироваться.

В связи с этим партии вынуждены ориентироваться на массового «среднего» избирателя, учитывать интересы как можно большего числа социальных прослоек, что приводит к аморфности политического пространства. Слабая структурированность политического пространства в свою очередь приводит к ситуации, когда подавляющая часть электората, подчас абсолютно не обладая информацией о программных положениях политических партий, при совершении политического выбора делает опору на номинации (Смирнова А.Б., 1998). Номинации - обозначения политических движений, партий, обладающие в политологии статусом терми-

нов, а, соответственно, и фиксированным смысловым полем, - в массовом сознании приобретают статус мифологем, символов. Известный исследователь политической мифологии, Р. Барт (Барт Р., 1994) считает, что неоднозначность языкового контекста определяет легкость присвоения языка мифом. Аморфности политического пространства и создает ситуацию неоднозначности языкового контекста.

Миф, по определению Р. Барта представляет собой «деполитизированное слово», то есть подает факты как нечто само собой разумеющееся, не имеющее истории и природы, потому не требующее осмысления. Миф «выхолащивает» понятия, лишая их этимологии и исторического содержания, задает упрощенную рамку ориентации в бесконечно сложном пространстве реальности. В этом и состоит двойственность политического мифа, определяющая с одной стороны его необходимость (подавляющее большинство избирателей действительно не могут научно грамотно проанализировать политическую ситуацию, испытывают при этом необходимость разъяснений), с другой стороны - его негативное влияние на политическое поведение избирателей (поглощая «обработанную реальность», избиратель лишается возможности независимо осмыслить происходящее, вынести самостоятельное политическое решение). Партии в целях пропаганды постоянно апеллируют к различным мифам, укрепляя их в массовом сознании. Так, «коммунисты» могут рассматриваться как «люди, 70 лет насаждавшие рабство в стране» или как «люди, при которых был порядок и справедливость». Все эти определения не имеют ничего общего с деятельностью КомПУ на данном этапе.

В связи с вышеизложенным мы можем предположить, что номинации как структурирующее начало политического пространства могут поддерживать незрелые модели политического выбора, «облегчая» понимание политической ситуации, они одновременно устраняют возможность плюрализма, задают жесткие часто дихотомические рамки выбора.

В нашем исследовании мы изучали психологические особенности избирателей, предпочитающих те или иные политические направления. В связи с

мифологическим характером номинаций, определяющих политические направления, предполагалось, что данный выбор носит проективный характер и базируется на индивидуальных психологических особенностях респондента. В исследовании принимали участие 308 жителей Харькова.

Респондентам предлагался выбор между следующими политическими направлениями: коммунисты (предпочли 52 респондента (16,9%)); социал-демократы (предпочли 57 респондентов (18,5%)); либералы (предпочли 16 респондентов (5,2%)); национал-демократы (предпочли 30 респондентов (9,7%)); испытывают затруднение при ответе на этот вопрос 137 респондентов (44,5%); 16 случаев (5,2%) не участвовало в анализе.

В анализе участвовали следующие личностные черты (в скобках приведены названия шкал, с помощью которых в исследовании измерялась интенсивность соответствующих черт):

- Самодостаточность- социальность (фактор Q2 теста Кеттелла);
- Доминантность - подчиненность (фактор E теста Кеттелла);
- Радикализм-консерватизм (фактор Q1 теста Кеттелла);
- Шкала общей экстернальности - интернальности (опросник Дельта [Дрвал Р.Л. 1979]).

Сравнение проводилось с помощью t-критерия Стьюдента. Таблица 1 отражает средние значения выраженности личностных черт респондентов, отдающих предпочтение соответствующим политическим направлениям.

В результате проведенного сравнительного анализа были выделены следующие закономерности:

1. У избирателей, предпочитающих коммунистическое направление, выражен:
 - экстернальный локус контроля (значимые события в жизни воспринимаются как результат случая или действий других людей);
 - консерватизм (приверженность традиционным мнениям, не принятие нового, агрессивное отстаивание устоявшихся норм);
 - подчиненность (конформность, не умение отстаивать свою точку зрения, следование за бо-

Т а б л и ц а 1

Психологические факторы, определяющие направленность политического выбора¹

	Коммунисты	Социал-демократы	Либералы	Национал-демократы
Самодостаточность	2,62000	2,47368	3,06250	2,40000
Доминантность	2,28000	2,43860	3,12500	2,56667
Радикализм	2,62000	3,07018	3,50000	3,73333
Экстернальный локус контроля	2,72000	2,01754	2,18750	1,86667
Пол	1,53846	1,37500	1,31250	1,30000
Возраст	40,86538	34,08772	36,62500	35,96667

¹ В таблице выделением обозначены наибольшие показатели в строке, курсивом - наименьшие.

лее сильным, склонность брать на себя вину, подчиняться всем обязанностям);

- в основном это люди старшего возраста и женского пола (достоверных различий по этим параметрам не выявлено).

Описание в целом соответствует «тоталитарной» личности, как она описана в работах В. Райха. Экстернальный локус контроля и подчиненность обуславливают поддержку политической системы, в которой каждый человек является частью коллектива, нет частной собственности и конкуренции.

2. У избирателей, предпочитающих либерализм, преобладает:

- самодостаточность (независимость, самостоятельность);
- доминантность (власть, стремление к самостоятельности, независимости, игнорирование социальных условностей и авторитетов);

Данный психологический тип хорошо адаптирован к рыночным условиям, особенно в условиях стихийного отечественного рынка, где необходимо работать самостоятельно, часто нарушая законы. Он описан в работах В. Райха под названием «рыночный» тип социальной установки.

3. У избирателей, предпочитающих национал-демократическое направление, доминирует:

- социабельность (несамостоятельность, зависимость, ориентация на групповое мнение; отсутствие инициативы и смелости в выборе собственной линии поведения);

- радикализм (стремление быть хорошо информированным по поводу научных, политических, житейских проблем, отсутствие доверия авторитетам, легкость в восприятии новых идей, терпимость к противоречиям и неясностям);

- интернальный локус контроля (общая установка человека на то, что большинство значимых событий в жизни было результатом его собственных действий, что он способен ими управлять);

- в основном это респонденты мужского пола (статистически достоверных различий по этому параметру выявлено не было).

Данный тип респондентов является наиболее противоречивым с точки зрения психологических особенностей: несамостоятельность и подчиняемость сочетаются здесь с радикализмом (отсутствие доверия к авторитетам).

Таким образом, мы видим достаточно яркие характерологические различия между избирателями, предпочитающими различные политические системы. Выделенные типы частично соответствуют описанным типам социального характера в работах Э. Фромма и В. Райха. Таким образом, результаты исследования могут служить подтверждением гипотезы исследования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Ко-

сикова.- М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994.- 616 с.

2. Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз. Ф.М. Рудич, В.Б. Безверхий, М.Г. Кириченко.- Київ: Наукова думка, 1995.

3. Фромм Э. Душа человека.- М.: Республика, 1992.- 430 с.- (Мыслители XX века).

Поступила в редакцию 19.05.99 г.

Э.Н. Егорова

Психологическая культура личности как аспект самосовершенствования человека

У статті розглядається психологічна культура особистості у двох аспектах: як соціальний та індивідуальний феномен. Дастся визначення поняття психологічна культура особистості.

Стремление к самосовершенствованию - одна из основных тенденций в развитии человечества [1]. Преобразуя окружающий мир, человек совершенствует и самого себя, свою природу, целенаправленно изменяя свой духовный, нравственный, физический облик. Данные изменения находят свое выражение в различных видах культуры человека: культуре труда и быта, культуре отношений, нравственной культуре, культуре поведения, физической культуре и т.п.

В различные исторические эпохи, на различных этапах развития цивилизации, в разных национальных культурах формируются своеобразные философские и этические учения, связанные с идеей самосовершенствования. В каждом из них по-разному решается вопрос о содержании совершенствования и его целях, о путях и средствах его осуществления. При этом идея самосовершенствования в истории развития человечества связана, главным образом, со стремлением повышения социальной адаптации человека, с переживанием ощущения счастья, чувства свободы, освобождения от довлеющего страха перед смертью, болью, жестокостью, несправедливостью и т.п..

Идея самосовершенствования не утратила своего значения и в современном обществе. Высокие требования к развитию способностей, уровню интеллектуальной сферы, навыкам высокоэффективного общения с окружающими людьми, предъявляемые характером современных социальных отношений и уровнем развития производства; социальные катаклизмы, ориентировка в обществе на манипулирование сознанием и подсознанием человека, повышающие неустойчивость психики и делая ее подверженной различным видам психогенных и стрессов, все это обуславливает интерес современного человека к самосовершенствованию, к развитию устойчивости своей психики, овладе-

нию навыками саморегуляции своего психического состояния. Необходимость совершенствования психики человека, развития умения сознательно регулировать свою эмоциональную и интеллектуальную сферы, чтобы противостоять нагрузкам на психику, с одной стороны, и оптимально использовать ее резервы, с другой стороны, позволяет говорить о новом направлении в самосовершенствовании человека, связанном с созданием новой формы культуры - психологической.

Идея формирования психологической культуры человека уже получила довольно широкое отражение как в научной, так и в научно-популярной психологической литературе. Еще в 1979 г. на конференции «Научно-техническая революция и социальная психология», проходившей в г. Ленинграде, Б.Д. Парыгин в своем докладе выделил в качестве одной из главных перспективных задач психологии - разработку эффективных методов диагностики, прогнозирования и регулирования социально-психологических явлений и процессов в деле повышения социально-психологической культуры человека (подчеркнуто мной - Э.Н.), всестороннего развития личности. Однако научная дефиниция этому явлению в современной психологии еще не дана.

Какое же содержание может включать в себя понятие психологическая культура личности?

Как научная дефиниция психологическая культура может быть рассмотрена в двух аспектах: как социальный (характерный для общества в целом) и как индивидуальный (или личностный) феномен. При этом в обоих случаях психологическая культура выражается в двух взаимосвязанных и взаимодополняющих моментах: во-первых, - это совершенствование умений, навыков и способностей человека, операциональной стороны его психики, обеспечивающих высокий уровень эффективности основных форм активности человека; во-вторых, - это развитие психологических механизмов регуляции данных форм активности и состояний человека.

Психологическая культура как социальный феномен отражается в системе устоявшихся в определенной этнической культуре требований к поведению личности, к характеру ее общения с окружающими людьми, к формам проявления эмоциональных переживаний, к уровню развития познавательной сферы и ее особенностям и др. Данная социальная психологическая культура впитывается человеком в ходе его непосредственного взаимодействия с окружающими людьми как система ценностей, оценок, идеалов и т.п., а также в рамках специально организованного воспитания (предполагающего не только преподнесение образца поведения, но и систему его специального подкрепления), превращаясь в психологическую культуру личности.

Вместе с тем общество накапливает в процессе своего развития не только способы развития

способностей человека, совершенствования операциональной стороны психики человека, но и систему средств и способов внешнего регулирования социального поведения и сознания человека. К ним относятся: методы психического заражения, внушения, убеждения, формирование ритуальных форм поведения, формирование потребностей под влиянием моды и рекламы, формирование системы ценностей, чувства долга, ответственности, совести в процессе воспитания и т.п. Данные средства позволяют задавать, организовывать и осуществлять общественно значимые формы поведения. Однако они могут быть использованы и во вред человеку, с целью манипулирования его сознанием и поведением.

Если социальная регуляция носит позитивный характер, организуя нормативную деятельность человека, обеспечивая эффективность совместной деятельности, а также сдерживая отрицательные, связанные с разрушением и саморазрушением тенденции в поведении человека; то манипулирование всегда является негативным социальным воздействием, подавляющим инициативу личности, мешающим ее самоактуализации.

Широко используют методы манипулирования сознанием и подсознанием человека различные мистифицированные секты, кружки и общества, добиваясь реализации своих, далеко не всегда гуманных, а иногда откровенно антисоциальных целей, делая человека «пешкой», «роботом», «послушным инструментом» в своих руках. Неумение противостоять подобному манипулированию своей психикой делает человека объектом различного рода преступлений против его личности, иногда приводит к полной ее деградации. Это делает необходимым целенаправленное формирование в психике человека специальных механизмов психологической защиты как одного из компонентов психологической культуры личности, позволяющего противостоять негативному влиянию социума.

Психологическая культура как индивидуальный (или личностный) феномен - это такой уровень психологических знаний и умений личности, который позволяет ей сознательно регулировать психические состояния и процессы, а также целенаправленно формировать желательные качества личности и операциональные компоненты своей психики, обеспечивающие высокий уровень достижений в профессиональной деятельности и межличностном общении.

Каждый человек, будучи социальным существом, в той или иной мере обладает психологической культурой, что выражается в стиле его поведения, деятельности и общении, в умении «владеть собой» в напряженных стрессовых ситуациях, независимо от того осознает или не осознает этого сам человек, имеются или нет у него специальные психологические знания. Однако эта психологическая культура складывается стихийно и не достигает

достатньо високого рівня, що чаще всего проявляється в срывах, в неумінні контролювати ситуацію і своє поведіння.

Многогранність діяльності і поведінки сучасного людини, екстремальні навантаження як на фізичну, так і на психічну сферу особистості роблять актуальною проблему цілеспрямованого формування його психологічної культури, вказують на необхідність спеціально організованого з цією метою навчання і виховання.

Таким чином, проблема психологічної культури набуває в сучасному суспільстві особливу гостроту і ставить перед сучасною психологією задачу углибоного вивчення даного феномена, аналізу його структури, процесу його розвитку і рівня цього розвитку, розкриття основних закономірностей і механізмів його цілеспрямованого формування.

ЛИТЕРАТУРА

1. Донцов И.А. Самовоспитание личности: Филос.-этич. проблемы. - М.: Политиздат, 1984. - 285 с.

Поступила в редакцію 27.05.99 г.

В.В. Єфімов

Шляхи психологічної корекції групової динаміки неповнолітніх девіантів

В статті розглядаються шляхи виявлення і вивчення неформальних груп в умовах пенітенціарних закладів. Основна увага приділяється психологічній корекції девіантних підлітків через вплив на лідерів мікрогруп.

Зміни у всіх сферах суспільства знаходять відображення не тільки в економічних, правових, але й морально-психологічних відносинах. Це потребує як відмови від догм, стереотипів у правовій системі, кримінальній і пенітенціарній політиці, так і реформи соціальних структур, які стримують злочинність. Остання невід'ємна від системи суспільних відносин, тому їх оздоровлення набуває провідної ролі. У місцях позбавлення волі зберігається критична ситуація, котра диктує потребу науково обґрунтованих змін у психопрофілактичній і психокорекційній роботі. Зокрема, практика пенітенціарних закладів підтверджує посилення тенденції до формування різноманітних мікрогруп (В.Е. Коновалова, 1997). Виявлення та вивчення неформальних мікрогруп сприяє прогнозуванню поведінки окремих їх членів, встановленню можливого позитивного або негативного впливу групи на формальне формування, до складу якого вона входить, вибору найбільш ефективних заходів впливу. Виявлення, вивчення та правильна оцінка спрямованості такого мікроколективу створюють умови для мобільного використання засобів виховного впливу на його членів, визначення їх ефективності та поширення в діяльності пенітенціарних закладів.

Процес утримання неповнолітніх у пенітенціарній системі супроводжується вадою, котру важко подолати. Активне становлення особистості припадає на підлітковий вік. Процес самоствердження відзначається як запереченням дитинства, так і емансипаційними тенденціями, запереченням втручання дорослих, хоча дорослі соціальної ролі енергійно засвоюються. В місцях позбавлення волі вибір об'єктів для заперечування і наслідування дуже вузький, а можливість пошуку свого шляху різко обмежена. Вимога єдина: бути однаковим, як усі. Коли правила регулюють кожний крок, велика вірогідність помилки, суворого покарання за неї, важко очікувати на природний процес розвитку підлітків. Штучні перешкоди на цьому шляху стимулюють формування неформальних форм поведінки. Видатному вітчизняному педагогу А.С. Макаренку (1983-1986) вдавалось налагодити контакт із лідерами неформальних груп вихованців, вивільнивши співпрацю з ними від фіскальства та пристосуванства. Та сучасний вихователь у місцях позбавлення волі скрутий необхідністю виконувати численні інструкції, головне для нього - не порушити яку-небудь інструкцію. Тому в актив підбираються частіше не ті, хто являється неформальним лідером, а ті, хто не порушував, не був помічений, не мав... (Г. Хохряков, 1990). Але неформальну самоорганізацію викоринити не вдається, головним чином, тому що вона життєво необхідна для виживання людей взагалі, а підлітків особливо. За умов жорсткої регламентації неформальна самоорганізація важлива для збереження особистості, для протистояння повній нівелізації. Якщо ж не вдається викоринити, то постає потреба в адекватних методах контролю й впливу на процеси в неформальних мікрогрупах. Саме зовні непомітна стіна відчуження між системою офіційних стосунків із адміністрацією і неформальними стосунками в мікрогрупах неповнолітніх девіантів іноді провокує «здичавіння» останніх, подібно до випадків, коли традиційний ритуал «прописки» новачків набуває особливої жорстокості. Знання про характер і основи формування неформальних груп дають можливість розробляти форми психолого-корекційного впливу. Та вивчення особливостей мікрогруп девіантів вельми ускладнюється втаємниченим характером процесів в цих мікрогрупах. Формування групових норм поведінки девіантів відзначається конспіративністю і круговою порукою. Тому заслуговують на увагу засоби проведення групової психокорекції поза самою групою - тільки через психокорекційний діалог із її лідером. Основою для такої моделі психокорекції, котра отримала найбільше розповсюдження у США, але не особливо популярна у країнах Європи, служить положення, що «коли всі пов'язані з усіма, то зміна хоч би однієї особи в системі може опосередковано викликати зміни

(реакції) й у інших людей», положення, висунуте вперше в сімейній корекції (S. Peichelt-Nauseef, C. Hedder, 1985).

Неповнолітні, тобто особи від 14 до 17 років включно, це той віковий період, котрий є найбільш «небезпечним» у плані розвитку асоціальної або девіантної поведінки. Цей віковий діапазон відзначається бурхливим фізичним, психологічним і соціальним формуванням особистості підлітків, а також формуванням і становленням основних типів патології та акцентуацій характеру, періодом найбільшого прояву особистісних аномалій і, з рештою, періодом найбільш високого ризику скоєння правопорушень.

Тут узагальнений досвід психологічної корекції групової динаміки неповнолітніх за умов їх перебування на стаціонарній судово-психіатричній експертизі у відділенні судово-психіатричних експертиз. Групи по 6-8 підлітків складаються вимушено, по принципу перебування в одній палаті. Тому вони спочатку відзначаються дифузністю – виникають із безпосереднього спілкування на ґрунті дружніх відносин, спільної долі. Об'єднання виникають у результаті узгодження, явного або мовчазного висування лідера, іноді групи лідерів. Специфіка експертного закладу визначає порівняно підвищену кількість підлітків психічно аномальних, часом, із явними психічними відхиленнями, часом – із ознаками маргінального соціально-психологічного відчуження (в алкоголізованих, наркоманів, токсикоманів). Ці підлітки, навіть якщо вони володіють високим статусом через широкі зв'язки у кримінальному середовищі, не ставали лідерами цих вимушених мікрогруп. Наявність аномальних підлітків тільки підсилювала тривожність інших підекспертних. Навіть знавці блатних «понять», якщо вони мали явні психічні аномалії, поступались хлопцям без кримінальних зв'язків, але без аномалій, якщо останні проявляли лідерські тенденції. Крім усього іншого, вони, як правило, притягувались до відповідальності за «престижні», на їхню думку, правопорушення – крадіжки особистого та державного майна, тоді як притягнуті до відповідальності за серйозні агресивні злочини викликали недовіру в інших підлітків цинізмом і жорстокістю інкримінованих їм вчинків. Обвинувачені ж у розпусних діях із малолітніми були позбавлені спілкування поруч із вираженими розумово відсталіми.

Мікрогрупа девіантних підлітків за стресових умов початкового періоду позбавлення волі відзначається певними ознаками регресу до особливостей архаїчного мислення (Ф. Кликс, 1983). Серед таких слід виділити безпосереднє й постійне глухе протистояння із зовнішнім оточенням, яке створює дуже емоційне та дуже особисте відношення до впливу зовнішніх сил. Друга характерна риса деякого регресу до архаїчного мислення виражається у високій степені інтеграції юного девіанта і його мікрогрупи, інтеграції, котра дуже скоро при-

ходить на зміну початковій дифузності групових відносин. При чому, блатні традиції, символіка та ритуали вже не мають повної домінації в якості джерела всіх правил сумісного життя. Адже на провідні ролі висувається молодь без досвіду ув'язнання. Та загальна стресова ситуація через позбавлення волі та очікування кримінальної відповідальності все одно зумовлює формування групових норм поведінки із відчуженістю всіх, хто не свій, коли відносно «чужих» припускається все, що неприпустимо відносно «своїх» – обман, несанкціоноване насильство та таке інше. Невизначеність, загрозливість майбутнього викликає у девіантній мікрогрупі і таку властивість архаїчного мислення, як високу емоційну чутливість і афективну напруженість спілкування. Тобто, загрозлива невизначеність викликає високий рівень збудливості, котрий – порівняно з емоційно стійкими ситуаціями пізнавальної достовірності та надійності – значно прискорює формування афектів страху або гніву.

Особи, які висуваються в лідери підліткових девіантних мікрогруп, звичайно контактні, живі, зручні в спілкуванні, зі стійкою установкою на самоствердження, активні у своїх діях, досить спритні, вміють виступити від імені всієї групи. Крім вищезгаданого «престижного» обвинувачення, у них порівняно більш високий рівень освіти, ніж у інших, вони в основному мешканці великих міст, їм легше давалось навчання, хоча багатьох у школі вважали важкими.

До основних напрямків досліджень мікрогруп девіантних підлітків та їх лідерів відносяться а) вивчення закономірностей зміни психіки неповнолітнього, розвитку якостей його характеру і мотивів поведінки з метою визначення впливу на його свідомість факторів, пов'язаних із ізоляцією від суспільства; б) дослідження морального впливу кримінального переслідування, вивчення психічних станів позбавлених волі, викликаних усвідомленням провини або невинності з метою створення необхідних умов для їх адаптації; в) дослідження психологічних особливостей неповнолітніх, зумовлених їх віком, життєвим досвідом, національною приналежністю, видом протиправної діяльності з метою розробки видів психологічної корекції; г) розробка групових та індивідуальних методів психологічної корекції.

Застосовувались традиційні психологічні методи, спрямовані на отримання інформації з метою психокорекційного впливу. До них відносяться методи спостереження і включеного спостереження, тестування, бесіди (клінічні бесіди, клінічні інтерв'ю).

Метод спостереження і включеного спостереження – складається із планомірного, систематичного, цілеспрямованого сприйняття фактів у діяльності експертного закладу пенітенціарного типу з метою вивчення специфічних проявів групової динаміки неповнолітніх девіантів за даних конкретних умов. Наукове спостереження охоплює

діяльність підлітків і осіб, які взаємодіють із ними в різноманітних формах. Наукове спостереження припускає не тільки вибір відповідного об'єкту, але й чітку розробку методики, включно з плануванням, технікою спостереження, засобами фіксації результатів, які піддаються узагальненню й аналізу. Включене спостереження - такий його вид, при якому фахівець безпосередньо включений, залучений у досліджуваний процес групової динаміки (через психокорекційну взаємодію з лідером групи).

Тестування - метод психологічної діагностики для стандартизованого вимірювання індивідуальних відмінностей особистості, в даному випадку - актуального рівня розвитку й особистісних характеристик лідерів мікрогруп девіантних підлітків. По-перше, застосовувались тести інтелекту - методики психологічної діагностики, призначені для виявлення розумового потенціалу. В них підекспертному пропонувалось установити вказані інструкцією логічні відношення класифікації, аналогії, узагальнення тощо між термінами, поняттями, явищами - на відповідних бланках або в малюнках, геометричних фігурах тощо. Щоб вивчати не тільки особливості минулого досвіду, навченості підекспертного, а розумовий потенціал, тестування враховувало саме ступінь його навчуваності. По-друге, особистісні тести - методи психодіагностики, за допомогою яких вимірюються різні сторони особистості та її характеристики.

Відомий вітчизняний психолог С.І. Яковенко, котрий довгий час досліджував складні питання вивчення особливостей особистості позбавлених волі, відзначає, що на початковому етапі перебування людини в установах позбавлення волі роботу з нею слід розпочинати з таких завдань, котрі не викликають настороженості, не вимагають розгорнутих відповідей і не є стомлюючими. Цим вимогам, як і потребам вивчення саме лідерських тенденцій у підлітків, відповідає опитувальник рівня суб'єктивного контролю (УСК), не громіздкий та інформативний.

Бесіда (клінічна бесіда, клінічне інтерв'ю) - емпіричний метод отримання інформації на основі вербальної комунікації. Власне «клінічна бесіда» - форма емпіричної взаємодії психолога з підекспертним у ситуації індивідуального консультування або в психокорекційній ситуації. Клінічне інтерв'ю - усне опитування, ступінь свободи якого залежить від переліку та форми запитань, багатства та складності відповідей і використовувалось на ранніх етапах психокорекції для допомоги підекспертному усвідомити свої внутрішні труднощі, конфлікти, приховані мотиви поведінки. Клінічне інтерв'ю належить до найбільш вільних форм бесіди, враховується не тільки зміст відповідей, а й поведінка (тон, жести, рухи, поза). Тут важливою передумовою був позитивний контакт. Цей основний метод, спроможний дуже скоро дати безпосередній психокорекційний ефект, адже встановлення взає-

морозуміння може виявитись кроком до саморозуміння підекспертного.

Мікрогрупа може виступити джерелом психогенії у підлітка з багатьох причин. Реакція групування з ровесниками є однією з типових підліткових поведінкових реакцій, за допомогою якої відпрацьовуються механізми оволодіння соціальними ролями (А.Е. Личко, 1983). Також важливо у віці швидких змін і пов'язаних із ними інтенсивних фрустрацій: мікрогрупа задовольняє потреби в емоційній підтримці, симпатії, самореалізації. Незадоволення цих потреб у групі природно породжує приховану чи явну невдоволеність, нервово-психічну напруженість, тривогу. Внутрішньогрупові негаразди ставлять підлітка у вельми складне положення, зумовлюючи дезорієнтацію в соціальній дійсності, обеззброюючи його перед різноманітними труднощами і суперечливостями. В силу цього порушення у мікрогрупових стосунках виходять на перший план, стають джерелом психічної травматизації для підлітка. При психокорекційній роботі з мікрогрупою девіантних підлітків через вплив на її лідера особлива увага зверталась на характерологічні порушення (Л.М. Балабанова, 1998). Оскільки в таких групах характерологічні порушення відіграють підвищену роль, постійно підтримувалась взаємодія з лікарями-психіатрами (В.Н. Синёв, 1989). Характерологічні порушення беруть участь в етіології значного числа нервово-психічних розладів, є факторами розвитку психогенних розладів (гострих афективних реакцій, неврозів, ситуативно зумовлених патологічних порушень поведінки, психопатичних розвитків, реактивних і ендогенних психозів. Від них залежить клінічна картина цих порушень. Вони ж можуть відігравати роль факторів, підвищуючих ризик захворювання. Реакцією групування може бути пояснений відомий факт, що переважна більшість правопорушень у підлітків здійснюється в групі (Г.М. Миньковський, 1965), у групі ровесників, здебільшого, починається й алкоголізація, здійснюється перше знайомство з токсичними речовинами. За умов спортивного табору для девіантних підлітків швидко виникають спонтанні групи, а лідерами стають стенічні підлітки із гіпертимними або істероїдними рисами. Те ж і за умов закритого психіатричного відділення для підлітків (А.Е. Личко, 1983). Те ж і за нашими спостереженнями. У закритому експертному закладі лідерство здебільшого перебирають гіпертимні та істероїдні підлітки. На довгий час їх би не вистачило (гіпертиму набридла б одна й та сама група, а істероїд втомився би), але на чотири тижні часу експертного обстеження їх вистачає. Такі підліткові девіантні лідери порівняно без особливих ускладнень ідуть на психокорекційний контакт, який потім обговорюють у групі. Це працює на їх внутрішньогруповий престиж, відповідно, посилює і згуртованість мікрогрупи. Іноді ж неформальне лідерство скоро зосереджується в руках підлітка епілептоїд-

ного типу. Цьому сприяє вміння епілептоїда пристосуватись до умов суворого дисциплінарного режиму з ієрархією управління і підлаштуватись до начальства з одного боку і проявити деспотизм над слабшими ровесниками - з іншого. Психокорекційний діалог і в цих випадках у більшості посприймався лідером мікрогрупи, так як посилював його статус у групі. Натомість, на невизнання статусу лідера епілептоїд може посилити прояви дисфорії, негативізму. Не помічений істероїдний лідер може посилити демонстративність поведінки, гіпертимний може дати раптовий вибух гніву на режимні суворі обмеження. У подібних випадках кепський настрій лідера відіб'ється на членах мікрогрупи - інших підекспертних його палати.

Під час психокорекційної зустрічі увага приділялася встановленню атмосфери відвертості, що було б неможливо без повного позитивного сприйняття неповнолітнього, позбавленого волі обвинуваченого - за психокорекційною технікою К.Роджерса (1997). Здійснювалась допомога кожному лідерові мікрогрупи у спробах сформулювати проблеми у прямій, чесній і описовій формі: з одного боку, нічого не прикрашалося, не оцінювалося недбало; з іншого боку, формулювання не містили ніякого обвинувачення, так як це відразу форсувало би механізми психологічного захисту підлітка. Формулювання виражали позитивні почуття стурбованості та симпатії. Важливі події деталізувалися. Узагальнення, інтерпретації та обвинувачення уникались. Основою всього слугувало уважне вислуховування девіантного підлітка.

Отже, цілеспрямована робота в напрямку психологічної корекції групової динаміки девіантних підлітків через психокорекційний вплив на лідерів мікрогруп у місцях позбавлення волі заслуговує посідати одне з провідних місць серед сучасних підходів до процесу гуманізації пенітенціарних закладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология.- Д.: Сталкер, 1998.
2. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление.- М.: Прогресс, 1983.
3. Коновалова В.Е. Правовая психология.- Х.: Консум, 1997.
4. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков.- Л.: Медицина, 1983.
5. Макаренко А.С. Педагогические сочинения.- М.: Педагогика, 1983-1986.
6. Миньковский Г.М. Некоторые вопросы изучения преступности несовершеннолетних // Предупреждение преступности несовершеннолетних.- М., 1965.
7. Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия.- М.: Рефлбук, 1997.
8. Синёв В.Н. Особенности перевоспитания в воспитательно-трудовых колониях осужденных с

аномалиями психики.- К.: КФВИПК МВД СССР, 1989.

9. Хохлаков Г. На разных этажах здравого смысла.- М.: Молодая гвардия, 1990.
10. Яковенко С.И. Изучение особенностей эмоционально-волевой сферы несовершеннолетних осужденных // Психологическое изучение осужденных несовершеннолетних.- Домодедово: ВИПКРР ИТУ.
11. Peichelt-Nauseef S., Heedder C. Beitrag der Familientherapie zurfruhzeitigen Hilfe fur den Alkoholiker und seine Familie.- Suchtgefahren, 1985.- № 31.

Поступила в редакцию 21.05.99 г.

М.Е.Жидко

Семейные мифы: структура, функции, механизмы формирования и динамика изменений

У статті дається огляд розвитку уявлень про функції, механізми та динаміку сімейних міфів. Пропонується багаторівнева модель структури сімейних міфів, та на її основі провадиться розгляд змін змісту сімейної міфології на етапах шлюбу та народження дітей.

С начала XX века наблюдается неуклонный рост интереса представителей самых различных научных дисциплин и направлений к исследованию влияния семейных факторов на формирование личности (см., например, работы З. Фрейда, Ж. Лакана, Э. Эриксона, Д. Винникота) и создание определенных типов социальных систем и институтов (В. Райха, Э. Фромма, Т. Адорно, М.Мид), а так же их роли в этиологии психических расстройств (Г. Бейтсона, Р. Лэнга, М. Палазоли) и девиантного поведения (К. Роджерса, Дж.Хейли, М. Эриксона, В. Сатир) различной степени тяжести [2]. Особую актуальность в рамках всех этих изысканий приобретает изучение проблемы взаимодействия т.н. «индивидуальной» (организмической) и «общественной» (контекстуальной) реальностей, так как семья представляет собой ту базовую матрицу, в которой впервые происходит «подгонка» правил социума к конкретному индивидуальному внутреннему опыту и которая в значительной степени определяет дальнейшую специфику взаимоотношений с внутренним и внешним миром, в некоторых случаях транслируясь через поколения [7].

На наш взгляд, наиболее перспективным в этом отношении представляется исследование таких экспериментально-контекстуальных семейных образований, как мифы. Впервые термин «семейный миф» был предложен в 1966 г. А.Ж. Ferreira и под ним понимались определенные защитные механизмы, используемые для поддержания единства в дисфункциональных семьях. В дальнейшем, в связи с

разницей в методологии подходов, в качестве синонимов семейных мифов стали выступать такие понятия как «верования», «убеждения», «семейное кредо», «ролевые экспектации», «согласованная защита», «образ семьи, или образ мы», «наивная семейная психология» и др. [5].

Отметим так же, что обычно понятие «семейный миф» использовалось для обозначения определенной системы защит, существующей в границах биопсихосоциального и психосоциального типов семей¹. Однако нам представляется возможным и необходимым его распространение на социальный тип.

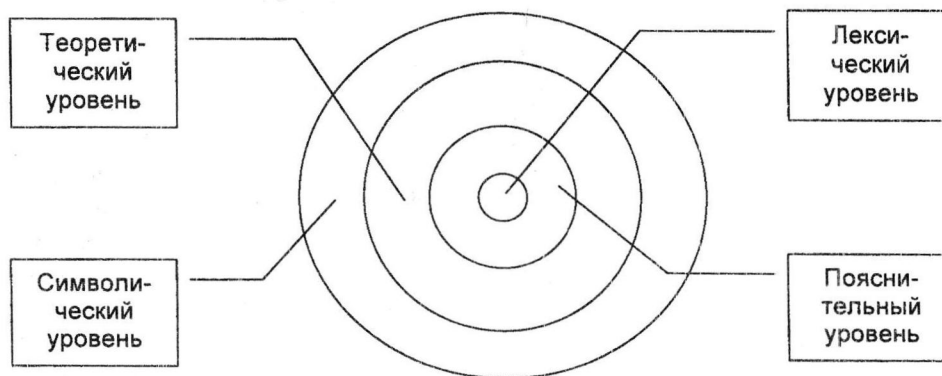
Соответственно, семейные мифы экспериментально исследовались клиническими и социально-психологическими методами в рамках самых различных направлений: психоанализа, Эго-психологии, теории ролевого взаимодействия, когнитивной и поведенческой психотерапии и т.д., однако полученные данные нередко характеризуется разнородностью и противоречивостью [12]. На наш взгляд это можно объяснить тем, что мифы в семье онтологически представлены на нескольких уровнях, каждый из которых отражает определенную стадию их развития и, в свою очередь, определяет функции и форму существования мифологического знания, а, следовательно, служит отдельным объектом изучения. Исходя из имеющихся в литературе сведений, а так же положения о том, что процесс выработки и обоснования семьей своей структуры аналогичен процессу, в ходе которого вырабатывает свои институты общество [8], нами была разработана модель структуры семейных мифов, представленная на рис. 1.

Лексический уровень является наиболее глубинным и содержит «фундамент самоочевидных знаний, на котором... покоятся все дальнейшие теории» [8]. Его основу составляют реальные события семейной истории, сопровождаемые интенсивными, зачастую психотравмирующими, психологическими переживаниями (необычный совместный опыт, смерть или тяжелая болезнь одного из членов, прецеденты неадекватного поведения, неосознаваемые эмоции, определенным образом соединяющие членов семьи: вина, эмоциональное отвержение, страх перед ответственностью выступать в определенном статусе и пр. [20]), попадающие в пространство семейных «языковых игр» и, таким образом, приобретающие значимость в семейном контексте и создающие «семейный язык» [3]. В качестве примера рассмотрим изменения на каждом уровне понятия о смерти. На этом уровне знание о ней будет существовать примерно в следующем виде: «Вот это (...) - смерть и она (...)».

Пояснительный уровень содержит элементарные наглядно-образные схемы, придающие фактам конкретный прагматический смысл. Для данного уровня типичны легенды, народные сказки, пословицы, а так же апелляции к семейным преданиям (т.н. «семейная мудрость») [10]. Понятие о смерти здесь будет выглядеть как совместно выводимое метафорическое резюме из откровения, например, «сколь веревочка не вейся, все равно придет конец» или «семи смертям не бывать, а одной не миновать».

Теоретический включает в себя уже обстоятельно разработанную «абстрактную» теорию,

Рис.1. Модель структуры семейных мифов

¹ В экспериентальной школе семейной психотерапии К. Витакера выделяется следующая типология семей, в основу которой положен уровень психологического напряжения в семье.

Биопсихосоциальные - т.н. «естественные семьи», состоящие из двух пар старшего поколения, пары родителей и детей. Уровень напряжения наиболее высок и определяется идентификациями семейного бессознательного.

Психосоциальные семьи - супружеские или другие формы пролонгированной интимной связи между мужчиной и женщиной, существующие в виде очередного или гражданского брака, наличия детей от предыдущего брака, появления новых детей от последующих браков и т.п. Напряжение зависит от эмоционально-экономических «инвестиций» и установок партнеров на продолжительность и прочность связи.

Социальные семьи - формы временной связи между представителями одного или разных поколений, в основе которых лежит социальная общность (например, клубы, молодежные организации, спортивные или музыкальные команды, психотерапевтические группы и т.п.). Наиболее низкий уровень напряжения, определяемый корпоративными интересами. [4]

основывающуюся на дифференцированных когнициях, обладающую «внутренней логикой» и создающую достаточно сложную систему отсчета для поведения. Так как для самого факта существования этих «житейских истин» обязательно необходимы как минимум их сторонники, оппоненты и лица, выступающие как судьи или эксперты, для предъявления окружающим (знакомым, учителям, психотерапевту) здесь происходит распределение ролей и реализация игровых сценариев («семья с кумиром», «козел отпущения» и т.п.) [1], иногда даже в виде прямой или косвенной суггестии [17]. На этом уровне идея смерти может, например, превратиться в такие полярные когниции, как «Я никогда не постарею и не буду испытывать усталости и боли, связанных с возрастом, так как я исключителен» или «Если что-то или кто-то нарушит безмятежность моей жизни, в ней всегда найдется кто-то или что-то, которые ее восстановят» [9].

Четвертый уровень - символический, интегрирует различные области личностных смыслов в единое целое, в некую семейную символическую вселенную. Мифы здесь существуют в виде экзистенциальных универсалий, которые позволяют каждому члену семьи ощутить свое место и значение в семейном потоке, тянущемся из прошлого в будущее. Здесь представление о смерти будет актуализироваться в виде мифологем типа «Смерть есть закономерный переход к (...)» или «Мы (...) всегда сохраняем фамильное достоинство, даже перед лицом смерти» [21].

Кроме того, подвергая структурно-семиотическому анализу символические конstellляции на каждом из уровней, мы можем метафорически представить мифологическую «карту» семьи в виде колеса, где осью является мать (архетипические атрибуты женского начала: бессознательное, защита, укрытие, заглатывание), сохраняющая «домашний очаг» - внутрисемейную реальность; ободом - отец (архетипические атрибуты маскулинности: сознание, деятельность, движение, агрессивность, разрушительность, проникновение), привносящий в мир семьи законы внешнего мира, а спицами - дети (архетип трикстера, Гермеса - посредника и вечного диалектического развития), объединяющие и уравнивающие два противоположных начала, а в случае семейной патологии выступающие в роли «разменной монеты» в борьбе между ними [13]. Таким образом, отслеживая в постоянно возникающей семейной мифологической продукции (в виде историй, сновидений, фантазий членов семьи) доминирование общих тем, возможно амплифицировать семейные проблемы в общечеловеческий контекст, «патологизируя мифологию... и мифологизируя патологию» [16] в целях поддержания основной функции семейных мифов - целостной регуляции поведения семьи путем согласования позиций (личных мифов) отдельных ее членов. При этом наиболее

важным параметром психологической оценки семейного мифа выступают его гибкость и динамичность; дисфункциональные семьи прежде всего характеризуются ригидностью собственных мифов, в результате которой потребности членов семьи в самоактуализации и кооперации оказываются неудовлетворенными, а семья в целом навязчиво воспроизводит свой прошлый опыт [6].

В заключение предпримем попытку применить разработанную модель к трансформациям семейных мифов, происходящих на некоторых стадиях жизненного цикла семьи [15]. Исходя из положения о том, что скрытая психодинамика во всех семьях идентична, как в принципе идентична психическая и телесная организация людей [11], рассмотрим возможную модель развития семейных мифов на примере трехпоколенной биопсихосоциальной семьи, в основе которой лежит реакция каждого члена семьи и семьи как целостного образования на предъявляемые этапами брака и рождения детей специфические требования.

Мифологемы молодых людей в период ухаживания, в основном формируются вокруг утверждения своей самостоятельности: и юноши и девушки практически доказывают свою половую зрелость, что, согласно мифологии данной поры, есть наглядное свидетельство зрелости [18]. Если отношения завершаются браком, это означает, что партнеры в определенной степени подпадают под власть единого мифологического образа, возникающего из бессознательного одного из партнеров или рожденного совместно. Исходя из этого, в некоторых случаях брак может являться двусторонним тайным сговором, защищающим фантазии, вероятно лежащие в основе исходного выбора объекта, например, «о лучшем муже нельзя и мечтать, надо только помочь ему избавиться от (...)» или «она для него - то, что надо, правда, любит (...), но он (...)». Именно он определяет мифологическую парадигму отношений в последующие годы [13].

Заклученный брак в дальнейшем проявляет еще большее количество скрытых символических ожиданий. В то время, как отношения на уровне старшего поколения определяются мифологемами латентной «племенной войны», партнеры начинают искать друг в друге родителей, от которых они бежали, например, рассчитывая, что другой заменит им мать и обеспечит такую же защиту и надежность. Вложенное друг в друга чувство любви со временем становится практической основой для конкретизации этих ожиданий. В зависимости от складывающихся на начальных уровнях диадных или триангулярных отношений, формируются приоритетные теоретические принципы семьи: «двое против всего мира», или «каждый за себя», или «дети прежде всего» и т.п. [4].

Первый ребенок, как телесное воплощение организмической стороны супружеской жизни, формиру-

ет новые и реактуализирует старые семейные мифы, связанные с тайной рождения. В частности, предполагается следующая схема [14]. Для матери первенец - реализованная проекция смутных фантазий четырехлетней девочки о беременности от своего папы. Далее, по негласному соглашению, молодые отец и мать воспринимают своего ребенка в символическом плане, как мать матери. С его появлением эта новая семья, состоящая теперь из двух поколений, обретает стабильность и защищенность материнского дома. Для отца символом его матери служит второй ребенок, напоминая об отце доме как о надежной модели, по которому следует строить собственную семейную жизнь. Появление третьего ребенка, как правило, совпадает со скрытым желанием матери укрепить свою власть в семье через детей. Обычно с обоюдного согласия супругов, третий ребенок становится как бы «партнером» отца, товарищем в мужских играх, отвлекая его физически и психологически от соблазна завести «роман на стороне» (в качестве объекта такого романа помимо женщин могут выступать самые разнообразные вещи, например хобби или диссертация). Следуя этой схеме дальше, можно предположить, что для четвертого ребенка уже не найдется символического смысла и семейная мифологическая система не затронет его в такой степени, как первых трех детей.

Детям как индивидам или как определенной системе отношений могут также отводиться роли, связанные с реинкарнацией родительского прошлого (например, бывший возлюбленный матери, бывшая подружка отца, братья и сестры родителей и т.п.). Дети так же нередко выступают в качестве контркультуральной модели, противопоставляющей себя родительскому стилю жизни (например, в форме социального конформизма или бунта, а так же разного рода посредничества в отношениях между родителями и обществом или Богом).

Таким образом, на основании всего вышесказанного мы можем утверждать, что семейные мифы в «норме» представляют собой динамичное защитное семейное образование, осознание и актуализация уровней которого зависит от характера взаимодействий семьи и среды и выполняющее задачи целостной регуляции напряжения и принципов сосуществования амбивалентных желаний, травматических или неопределенных («соблазняющих») эпизодов, девиантных импульсов и групповых норм, фантазий и реальности в рамках единого семейного поля.

ЛИТЕРАТУРА

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы.- СПб., 1992.
2. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты.- М., 1997.
3. Бэндлер Р., Гриндер Д., Сатир В. Семейная терапия. Воронеж, 1993.

4. Витакер К. Двадцатилетие семейной терапии: о динамике американской семьи - семейное бессознательное // Эволюция психотерапии.- Т.1.- М., 1998.- С.203-218.
5. Карвасарский Б.Д. (общая редакция) Психотерапевтическая энциклопедия.- СПб., 1998.
6. Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов.- М., 1994.
7. Лебовиси С. Относительно трансгенерационной передачи: от филиации к аффилиации // Проблемы детского психоанализа: Бюллетень №1-2.- М., 1996.- С. 67-81.
8. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной психотерапии.- М., 1998.
9. Московский психотерапевтический журнал. Спецвыпуск по когнитивной терапии /Сост. А.Б. Холмогорова, Н.Г. Гаранян.- 1996, №3.
10. Некрасов С.Н., Возилкин И.В. Жизненные сценарии женщин и сексуальность.- Свердловск, 1991.
11. Пэпп П. Семейная терапия и ее парадоксы.- М., 1998.
12. Саймон Р. Один к одному: Беседы с создателями семейной терапии.- М., 1996.
13. Самуэлс Э. Юнг и постъюнгианцы. Курс юнгианского психоанализа.- М., 1997.
14. Тайсон Р., Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития.- Екатеринбург, 1998.
15. Хейли Дж. Необычайная психотерапия. СПб., 1995.
16. Хиллман Дж. Архетипическая психология.- СПб., 1996.
17. Черепанова И.Ю. Дом колдуньи. Язык творческого Бессознательного. М., 1996.
18. Шерман Р., Фредман Н. Структурированные техники семейной и супружеской терапии. Руководство.- М., 1998.
19. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия.- Л., 1990.
20. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии.- К., М., 1996.
21. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия.- М., 1999.

Поступила в редакцию 11.05.99 г.

А. Жозефина

Рефлексия как фактор регуляции поведения личности

В статті подано літературний обгiг робіт, що присвячені вивченню поняття рефлексії.

Понятие «рефлексия» привлекается в психологии в качестве объяснительного принципа для раскрытия психического содержания различных фактов, полученных в результате экспериментального исследования мышления, сознания, личности, общения.

Б.В.Зейгарник, объясняя нарушения мышления при шизофрении, отмечает важное значение в раз-

витии этого заболевания нарушение саморегуляции, связанной с самосознанием человека, с его самооценкой, «с возможностью рефлексии». Б.Ф.Ломов, характеризуя общение как подвижную развивающуюся систему, указывает, что «важные его аспекты - эмпатия и рефлексия».

Интегративную функцию рефлексии по отношению к различного рода психологическим аспектам мышления выделяет А.И.Матюшкин: «Изучение структур и условий функционирования рефлексивного механизма саморегуляции мышления позволило исследовать мышление как включенное во все жизненные ситуации - общение, игру, учение, практическую деятельность человека». О.К.Тихомиров отмечает, что «мышление - необходимый компонент рефлексии личности и само становится элементом и объектом этой рефлексии».

В экспериментальном плане исследования рефлексии, как отмечает И.Н.Семенов, идут в четырех основных аспектах: кооперативном, коммуникативном, интеллектуальном и личностном.

Кооперативный аспект проблематики рефлексии отмечается в работах И.Г.Алексеева, Р.В.Рубцова, А.А.Тюкова.

Рубцов В.В. анализировал кооперацию и координацию предметных действий, составляющих основу происхождения интеллектуальных структур мышления ребенка. Он доказывает роль кооперативных моментов рефлексии.

Тюков А.А. акцентирует внимание на межиндивидуальные, коммуникационные истоки рефлексии, считает индивидуальную рефлекссию «вторичной персонифицированной формой процесса, который в своей первичной форме был межличностным».

Алексеев И.Г. изучает этапы развития рефлексии как процесса, применяя категорию деятельности, подчеркивая социальную основу её.

Коммуникативный аспект рефлексии анализируется А.В.Петровской, Л.Л.Гуткиной, И.Е.Данилина. У них рефлексивность рассматривается как существенная составляющая развитого общения и межличностного восприятия. Рефлексия здесь понимается как «размышление за другое лицо, способность понять, что думают другие лица». Г.М.Андреева, конкретизируя понятие рефлексии подчеркивает, что в социальной психологии под этим термином понимается «осознание действующим индивидом того, как он воспринимает субъекта по общению».

Оба рассмотренных аспекта рефлексивных процессов касаются скорее результатов этих процессов, а не процессуальных механизмов или индивидуальных различий.

Личностным аспектам рефлексии посвящены работы Н.И.Гуткиной, Е.В.Новиковой, И.Н.Семенова, С.Ю.Степанова, Л.Б.Холмогоровой, В.К.Зарецкого. Центральным у них является понимание рефлексии как процесса переосмысливания, как механизма не только дифференциации человеческого «Я» на раз-

личные подструктуры (типа «Я» - тело, «Я» - социальное существо, «Я» - субъект творчества), но и интеграции «Я» в неповторимую целостность.

В русле изучения когнитивных процессов Н.Г.Алексеевым, Л.Л.Гуровой и др. ведутся изучение интеллектуального аспекта рефлексии. Здесь рефлексия анализируется как необходимый компонент теоретического мышления, как умение субъекта «выделять аспекты и соотносить с предметной ситуацией собственные действия».

Вместе с тем, анализ направлений исследований и определений понятий рефлексии позволяет сделать вывод о неоднозначной, а зачастую и противоречивой интерпретации рефлексии. Это происходит потому, что исследователи, подходя к изучению этой проблемы имеют дело не с рефлексивными процессами, а с их феноменами. Поэтому и само применение понятия должно быть отрефлектировано, увязано с другими понятиями психологии (как самосознание, сознание, осознание, рассуждение, самонаблюдение, понимание, объективация и др.). Категориальная путаница заставляет каждого исследователя наполнять понятие рефлексии своим содержанием (как он понимает рефлексю). Категориальный анализ, в свою очередь, сильно затруднен тем фактом, что «рефлексия» - термин не собственно психологический, а понятие, пришедшее в психологию из философии.

Тенденции развития психологической науки (идеологическое неприятие интроспекции и самонаблюдения) также наложили свой отпечаток на разработку исследуемой тематики - до конца 80-х годов рефлексивные процессы изучались лишь косвенно, как самосознание и осознание.

История развития представлений о мышлении в зарубежной психологии обусловила подход к его изучению на основе абстрагирования от личностных компонентов, оказывающих регуляционно-управляющее воздействие на мыслительный процесс.

В Вюрцбургской школе это привело к объяснению продуктивности решения мыслительных задач разумностью интеллектуальных действий, выражавшейся в усмотрении объективных отношений между элементами, образующими структуру проблемной ситуации, и адекватности преобразующих её средств. Изучение гештальтпсихологами объективного характера условий и средств мышления позволило охарактеризовать поиск решения задач как раскрытие их предметного содержания в процессе переструктурирования проблемной ситуации, выражающегося в виде цепи все более адекватных её объективной структуре гештальтов или «предрешений».

Установка на абстрагирование от всего субъективного позволило разработать средства использования логики для изучения и описания операциональной организации мышления, технику его изучения. Но эта же установка поставила на передний план необходимость преодоления одно-

стороннего анализа мышления через изучение его личностных компонентов.

«Детерминистическое рассмотрение психической жизни исключает, - писал Л.С.Выготский, - приписывание магической силы определять поведение человека одной своей собственной системой... Анализ мышления необходимо предписывает вскрытие движущих мотивов мысли, потребностей и интересов, побуждений и тенденции, которые направляют движение мысли в ту, или другую сторону».

С.Л.Рубинштейн, разрабатывая дальнейшие пути изучения мышления, подчеркивал, что их общая установка: а) углублять исследования процесса как такового (поиски, мотивы) и б) ввести личностный аспект. Анализ подобного рода проводится в работах по изучению индивидуальных характеристик мышления Б.М.Теплова, А.Р.Лурия, Б.В.Зейгарник. В этих работах выделяются различные аспекты личностной обусловленности мышления (индивидуально-типологические различия, активность, направленность, волевые, мотивационные, эмоциональные и др. Факторы). Но, как справедливо указывает Ломов Б.Ф.: «Система психических явлений многоуровневая... Можно выделить три основные неразрывно связанные подсистемы: когнитивную, в которой реализуется функция познания; регулятивную, обеспечивающую регуляцию деятельности и поведения; коммуникативную, формирующуюся в процессе общения человека с другими людьми. К сожалению регулятивная и особенно коммуникативная подсистемы изучены пока еще очень слабо».

Некоторые из конкретных психологических исследований, анализирующие характер регуляции мыслительного процесса, свидетельствуют в пользу предположения о том, что психическая регуляция выполняемой субъектом деятельности не только связана с реализацией им себя как целостной личности, но и опосредована рефлексией.

Как уже было показано, важная роль рефлексии в регуляции мышления давно отмечается психологами, однако специальное её экспериментальное изучение проводится сравнительно недавно, но довольно интенсивно. П.Я.Гальперин установил, что стихийное протекание мыслительного поиска вызывает поверхностное представление субъекта о задаче, не способствует глубокому анализу её составляющих. Л.Л.Гурова, изучая рефлекссию у младших школьников, установила, что осознание мыслительных операций является механизмом саморегуляции деятельности. И.В.Паладина утверждает, что эффективное общение невозможно без рефлексивного регулирования мышления. А.З.Зак, исследуя решение задач в дошкольном возрасте, показал, что рефлексивные процессы являются механизмом регуляции поиска решений и организуются в соответствии с уровнем понимания предметного содержания задачи, выступающим основанием регуляции.

Много внимания уделял процессам рефлексивной регуляции мыслительной деятельности известный своими работами в психологии мышления Ю.Н.Кулюткин. На материале решения мыслительных задач он установил, связь между особенностями индивидуальных процессов самоконтроля и антиципации мышления и успешностью в решении задач, указывая на важную роль рефлексивной саморегуляции. Ю.Н.Кулюткин рассматривает процессы саморегуляции человека с точки зрения личностного уровня регуляции. Для понимания механизмов саморегуляции наиболее важна идея Выготского об итериоризированности отношении социального порядка в высшие психические функции. По мнению Кулюткина, этот процесс распространяется на рефлексивное управление психическими процессами. «Когда человек выступает в качестве определенной социальной группы, то функция регуляции его действий принадлежит уже не одному ему как индивиду, а социальной группе в целом, а процесс регуляции осуществляется через те отношения, которые складываются между людьми в их коллективной трудовой деятельности. В процессе итериоризации межличностных форм поведения относительно контроля человек начинает выполнять две функции - управляющую и исполнительную/механизм саморегуляции, изображенный Кулюткиным, основан на иерархическом разделении управляющих и контрольных функций внутри одной личности, когда человек выступает для самого себя как объект управления, как «я - исполнитель», действия которого необходимо отображать, контролировать и организовывать, и когда человек одновременно является для себя самого «я - контролером», т.е. субъектом управления.

Отсюда следует, что в психологическом плане механизм рефлексивной регуляции перестает иметь смысл как только «мышление о мышлении», - речь идет об управлении, контроле и координации мыслительных и других психических процессов.

Л.М.Фридман показал, что рефлексивная регуляция обнаруживается уже в процессе постановки мыслительной задачи. Задача есть результат осознания и анализа реальной проблемной ситуации, возникающей вследствие рассогласования потребностей и возможностей субъекта. Формулируя задачу, человек делает предметом анализа те отношения между объектом и самим собой, которые породили проблемную ситуацию.

А.М.Матюшкин замечал, что проблемная ситуация порождает у субъекта познавательную потребность, которая не только отыскивает определенный материальный объект, но и вырабатывает различные регуляторные внутренние схемы организации своих мыслительных действий.

В.Н.Пушкин установил на материале игр в шахматы, что человек антиципируя результаты своих будущих действий в виде гипотез и программ, сопоставляет их с тем, что достигнуто реально, корректи-

руя свои прогнозы, проигрывая различные возможности, становясь на позицию своего противника.

Для изучения регулятивной функции рефлексии необходимо её осмысление с точки зрения процесса деятельности. Этот процесс упрощенно можно отобразить следующей схемой: появление потребности субъекта в объекте - активность поиска объекта - встреча с объектом - его познание, оценка с точки зрения потребности - придание потребностной значимости объекту (мотив) - направленная активность (на присвоение объекта) - удовлетворение потребности.

Уже на этапе придания потребностной значимости объекту предпосылки прерывания нормального присвоения объекта. Мотивация направляет активность субъекта на объект, но в то же время обуславливает субъективную значимость объекта, игнорирование целостности последнего. Представление о значимой части объекта называется целью, и выступает как условие завершения его присвоения (познания).

Активность субъекта игнорирует целостность объекта, соотносясь лишь с целью. Только в условиях расхождения ожидаемого (цели) и действительного состояния объекта может произойти фиксация такого расхождения. Фиксация расхождения, либо препятствия в деятельности имплицитно содержит объективное требование к субъекту познания и оценки целостности объекта, это в свою очередь требует отвлечения от цели активности, исключения из деятельности по присвоению объекта, переориентацию на деятельность по познанию объекта с предварительным осознанием препятствия.

Итак, на основе неудач в деятельности возникает необходимость учитывать попытки присвоения объекта путем усложнения деятельности - через процессуальный анализ или рефлексю. Результат такого анализа - отрефлексированное различие целостности объекта и его значимой части, должен быть использован для дальнейшей активности. Это простой механизм деятельности и рефлексии.

Однако, есть случаи, когда объект заставляет субъекта преодолевать зависимость от исходной потребности и предопределить ход внутренних процессов, трансформируя критерий значимости самой потребности - это требует более сложной деятельности не только обусловленной присвоением объекта, но и направленной на осмысливание потребности. В любом случае, в основе рефлексивных процессов лежит механизм - способности человека мысленно выводить себя за пределы непосредственного процесса жизни, занять позицию вне деятельности для суждения о ней. Выход из состояния поглощенности деятельностью позволяет подняться над потребностным обуславливанием объекта. Объект предстает перед субъектом включенным во все новые качества и отношения, происходит «вычерпывание содержа-

ния объекта», по выражению Рубинштейна. В экзистенциальном плане - субъект видит мир в новых связях и отношениях, обновленным и обогащенным (т.е. рефлексия несет в себе творческий аспект). В рефлексивном осмысливании субъект видит также и себя, т.е. продуктом рефлексивного отношения к действительности является и самосознание.

Основное, первое условие: включения рефлексивной регуляции деятельности - выход из состояния поглощенности, отмечалось уже многими учеными. Выготский называл объективацией вынесение вовне из (деятельности) и построение своего поведения как предмета. Рубинштейн указывал, что необходим «выход за пределы ситуации» для осознания.

Действительно, в случае «разрыва» деятельности возникает необходимость отрыва от включенности в неё, от её предметно-операционального содержания. Неадекватность представления последних и составляет проблемность ситуации. Для преодоления этого недостатка необходимо осознание средств, используемых решающим заданию или проблемную ситуацию, осознание смысловых барьеров, создаваемых условиями задачи.

Экспериментальное изучение деятельности, порождающей необходимость рефлексивного выхода из предметной поглощенности проблемной ситуацией, может быть осуществлено при решении мыслительных задач на соображение.

Не следует забывать, что и выход за пределы ситуации, и остановка деятельности, и осознание себя в деятельности, осуществляются в определенном пространстве субъективного отражения. Наличие субъективного пространства интеллектуального отражения опосредует проявление интеллектуальных возможностей субъекта, а последние определяют различия в типе репрезентирования происходящего в действительности.

М.А.Холодная в своих работах показала, что именно в рамках этого пространства интеллектуального отражения происходят феномены «ментальной ротации», «мысленного пространственного сканирования», паузы в решении задач и др. Благодаря ему возможен выход за пределы ситуации, рефлексивная фиксация и осмысливание деятельности, построение своих действий и операций, внутренний план действий.

Обеспечивают порождение такого пространства когнитивные понятийные структуры, характеризующиеся как интегрированные психические образования когнитивного опыта субъекта. Факты, приведенные М.А.Холодной, свидетельствуют об интегрирующей роли понятийных структур как познавательных инструментов. Их функции заключаются в: 1) актуализации, дифференциации и иерархизации когнитивного опыта, 2) его интегрировании; 3) контроле опыта; проявляющимся в возможности произ-

вольной и непроизвольной регуляции процесса построения репрезентации; 4) объективировании опыта, основанном, с одной стороны, на увеличении представленности в индивидуальном пространстве понятийного отражения тех компонентов, которые отличаются своей объектной направленностью и, с другой стороны, соответственно оторможивании субъективно-ситуационных впечатлений. Другими словами, в функциях опосредующего влияния понятийных структур, обеспечивающих отражение субъектом познания действительности представлены механизмы, обеспечивающие рефлексию. Особым образом развернутое (что зависит от индивидуально-личностных особенностей), организованное субъективное пространство отражения обеспечивает индивидуальное своеобразие репрезентации действительности (в том числе и деятельности у каждого субъекта). Схема - понятийные структуры - особенности структурной организации развертываемого или когнитивного пространства индивидуального интеллекта - специфический тип репрезентации, может быть применима к нашему исследованию рефлексивного процесса, разворачивание которого также происходит в рамках субъективного производства интеллектуального отражения. Тогда и различные этапы рефлексивного процесса - фиксация «разрыва» деятельности, осознание разрыва, реконструкция своей деятельности и снятие различия в представленности объекта происходят в индивидуально различных пространствах интеллектуального отражения. Индикаторами степени структурированности внутреннего пространства отражения, его развернутости выступают когнитивные стили. Методические процедуры, которые призваны измерять стилистические особенности индивидов, направлены на выявление индивидуальных различий в (формировании образа той проблемной ситуации, в которой приходится действовать индивиду. Так, полезависимость-полезависимость, диагностируемая с помощью теста «включенные фигуры», выявляет различия в структурированности, отчетливости субъективного пространства отражения, а стиль «импульсивность-рефлексивность» - степень развернутости «внешних» и «внутренних» границ проблемной ситуации.

Если обратиться к работам Л.С.Выготского, то можно увидеть, что идея обусловленности мышления и рефлексии структурированностью психических понятийных структур, их дифференцированностью и иерархичностью не нова в психологии, когнитивное направление развило эту традицию, реализовав её (по нашему мнению) в постановке вопроса о характеристиках индивидуальных различий когнитивных структур.

Поступила в редакцию 20.05.99 г.

Т.Г. Журавлева

Некоторые вопросы изучения симптомокомплекса агрессивности у подростков из семей разного типа

Метою даної роботи є виявлення особливостей симптомокомплексу агресивності у пубертатних підлітків, які виховуються в родинах з різною структурою та мікрокліматом.

В условиях современной социально-экономической и психологической ситуации на Украине нет необходимости доказывать актуальность проблемы изучения детской и подростковой агрессивности. Известно, что психолого-педагогические исследования последних лет говорят о росте не только частоты соматических и психоневрологических отклонений в подростковой популяции, но и о росте детской преступности, различного рода агрессивных форм поведения криминального и докриминального уровней. Кроме того, именно с агрессивными поведенческими проявлениями чаще всего сталкиваются не только родители, но и педагоги и практические психологи в системе образования (причем, речь идет не только о средних и старших школьников, но и об учениках младших классов и даже о дошкольниках).

Предметом внимания отечественных и зарубежных исследователей были такие аспекты указанной проблемы, как особенности агрессивного поведения лиц разного пола и возраста (Н.В. Аникина, М. Дерешкявичус, Л. Йовайша, Г. Паренс, Л.И. Семенюк, И.А. Фурманов и др.), особенности полоролевой сферы и полоролевой идентификации агрессивных подростков (К. Бютнер, А.С. Кочарян, П.Поппер, Й. Раншбург, Й. Шванцара, Н. Biller, A.McCabe, T. Lipscomb и др.).

Продолжая данную исследовательскую традицию, целью нашего исследования мы поставили изучение особенностей симптомокомплекса агрессивности у пубертатных подростков, воспитывающихся в семьях разного типа.

Материал исследования: обследованы 120 подростков мужского и женского пола (60 мальчиков и 60 девочек) в возрасте 14-15 лет без выраженных соматических расстройств и поведенческих отклонений.

Методики исследования: проективные рисуночные тесты «Рисунок семьи» и «Рисунок несущего животного», опросник Басса-Дарки.

Результаты исследования.

Исследовательское пространство составили подростки из функциональных полных (ФПС), функциональных неполных (ФНС) и дисфункциональных полных (ДПС) семей. Операциональными критериями функциональности при этом мы считали: 1) наличие близкого эмоционального контакта ребенка с родителями. 2) наличие близкого

эмоционального контакта между родителями, 3) отсутствие частых ссор и конфликтов между членами семьи. Выявление соответствия семей подростков указанным критериям осуществлялось при помощи беседы и на основе результатов названных выше проективных рисуночных методик.

Результаты изучения агрессивности у подростков из указанных типов семей представлены в табл. 1 и 2.

Опишем полученные результаты.

Для всей выборки подростков мужского пола характерны наиболее высокие оценки по таким видам реакций, как вербальная агрессия, физичес-

кая агрессия, чувство вины. Для всей выборки подростков женского пола - соответственно по таким видам агрессивных реакций, как подозрительность, вербальная агрессия, чувство вины. Полученные нами данные, таким образом, частично согласуются с данными, приводимыми И.А. Фурмановым [2], согласно которым к среднему подростковому возрасту вербальная агрессия становится доминирующей у подростков обоего пола, а затем на протяжении всех возрастных этапов у мальчиков устойчиво доминируют физическая агрессия и негативизм, а у девочек - негативизм и вербальная агрессия.

Таблица 1

Среднестатистические показатели видов агрессивных реакций у мальчиков-подростков из семей разного типа

	ФА	КА	Р-ть	Нег.	Об.	Под.	ВА	ЧВ	ИОА	ИВр
ФПС	7,55	5,2	5,55	3,3	5,15	5,7	8,25	6,75	21,35	10,85
ФНС	7,45	5,1	5,55	3,35	5,55	5,3	8,65	6,35	21,65	10,85
ДПС	7,4	5,05	5,5	3,25	5,3	6,1	8,8	7,05	21,7	11,4

Таблица 2

Среднестатистические показатели видов агрессивных реакций у мальчиков-подростков из семей разного типа

	ФА	КА	Р-ть	Нег.	Об.	Под.	ВА	ЧВ	ИОА	Ивр
ФПС	5,1	4,6	5,9	5,6	6,5	9,0	6,9	12,0	17,9	15,5
ФНС	6,9	5,3	7,0	3,7	5,9	7,9	9,2	7,6	23,1	13,8
ДПС	5,65	5,0	6,7	3,7	5,8	7,4	8,6	7,5	20,95	13,2

Примечание. Использованы следующие сокращения: ФА - физическая агрессия, КА - косвенная агрессия, Р-ть - раздражительность, Нег. - негативизм, Об. - обида, Под. - подозрительность, ВА - вербальная агрессия, ЧВ - чувство вины, ИОА - индекс агрессивности, Ивр - индекс враждебности.

Для выборки подростков мужского пола характерно следующее распределение наиболее высоких показателей видов агрессивных реакций. У мальчиков-подростков из ФПС несколько более высоки, чем у ребят из других типов семей, показатели физической и косвенной агрессии; у подростков из ФНС - соответственно показатели негативизма и обиды; у мальчиков из ДПС - показатели подозрительности, вербальной агрессии и чувства вины. Степень выраженности раздражительности одинаково высока у мальчиков из ФПС и ФНС и несколько ниже у ребят из ДПС. Индекс общей агрессивности и индекс враждебности наиболее высоки у мальчиков-подростков из ДПС и наименее высоки - у подростков мужского пола из ФПС.

Можно предположить, что, как и следовало ожидать, наиболее уверенно и благополучно чувствуют себя мальчики из ФПС, наименее - из ДПС. Что же касается ФНС, то достаточно часто женщины в них - осознанно или неосознанно - стремятся ускорить развитие ребенка (прежде всего, в надежде изменить собственное семейное положение), установить

с ним партнерские отношения, разделить ответственность и обязанности, но одновременно своим поведением как бы упрекают сына за собственное одиночество, вспыльчивы и раздражительны. И в то же время подростки мужского пола легче переносят отсутствие отца, чем наличие неблагоприятного семейного климата в полной семье.

В свою очередь, среди подростков женского пола наиболее высокие показатели видов агрессивных реакций распределились следующим образом. У девочек из ФПС более высокими, чем у девочек из остальных групп, оказались показатели негативизма, обиды, подозрительности, чувства вины; а у девочек из ФНС - соответственно показатели физической, косвенной и вербальной агрессии и раздражительности, а также индекс общей агрессивности и индекс враждебности. В то же время у девочек-подростков из ДПС показатели по всем видам агрессивных реакций оказались ниже, чем у их сверстниц из функциональных семей.

Есть основания предполагать, что родители девочек из ФПС в большинстве придерживаются традиционных взглядов на воспитание, согласно

которым девушка (как будущая женщина) должна быть женственной, эмпатичной, неагрессивной и так или иначе наказывают их за различные проявления агрессии. Девочки же из ФНС во многом подражают поведению матерей, которые вынуждены одновременно выполнять мужскую и женскую функции (что неизбежно сказывается на их мироотношении), и поэтому могут вести себя более свободно, раскованно, не сдерживая своих - в том числе и агрессивных - эмоций. Кроме того, такое поведение соответствует основным требованиям подростковой и молодежной субкультуры и предоставляет девочкам возможность самоутверждаться в компаниях ровесников и этим как бы «брать реванш» за неустроенную личную жизнь матерей. В свою очередь, низкая агрессивность девочек-подростков из ДПС может быть связана с тем, что в дисфункциональных семьях они как бы выполняют роль «буфера», стараются смягчить эмоциональное напряжение, добиться родительской любви и внимания, и поэтому просто боятся проявлять сильные эмоции.

Таким образом, можно утверждать, что особенности симптомокомплекса агрессивности в подростковом возрасте связаны с особенностями семейной ситуации и семейной структуры и во многом обуславливаются ими. Ведь именно взрослые - в первую очередь, родители - способны различить и адекватно оценить здоровую (упорство, настойчивость и т.п.) агрессивность и деструктивную (враждебность, ненависть и т.п.) агрессивность ребенка, поддержать первую и помочь в решении контроля второй. Ведь психологическое становление ребенка, формирование его «Я»-концепции зависит преимущественно от характера и степени выраженности любви к нему в семье и во всей воспитательной среде.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кон И.С. Психология старшеклассника. - М., 1986.
2. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция. - Минск, 1996.

Поступила в редакцию 18.05.99 г.

Е.В. Заика, Е.В. Баженова, А.С. Баженов

Методика заучивания 10 слов: современные нормативы и типичные результаты при неврозах, алкоголизме и шизофрении

Надано результати обстеження здорових людей та хворих на невроз, алкоголізм та шизофренію; встановлено сучасні нормативи та описано характерні особливості пам'яті у хворих даних нозологій.

Методика полного заучивания 10 слов, разработанная А.Р. Лурия - одна из наиболее широко применяемых и хорошо зарекомендовавших себя

в нейро- и патопсихологии. Будучи достаточно простой и вполне доступной для больных самых разных нозологий, она, тем не менее, дает исключительно большую информацию психологу о состоянии различных характеристик памяти больного, по которым можно с высокой вероятностью делать заключения и о состоянии его памяти, и о функционировании различных участков его головного мозга.

Суть этой методики заключается в следующем: испытуемому шестикратно предъявляется ряд логически не связанных между собой слов (стандартный набор: число, хор, камень, гриб, кино, зонт, море, шмель, лампа, рысь) слов. При этом испытуемый после каждого предъявления материала воспроизводит все его элементы, которые он помнит. Таким образом, процедура эксперимента включает в себя шестикратное повторение цикла «предъявление - воспроизведение». Важно подчеркнуть, что при каждом очередном предъявлении ряда экспериментатор зачитывает все его элементы (независимо от того, воспроизвел их испытуемый в прошлый раз или нет), и испытуемый при каждом воспроизведении называет все элементы ряда, которые он помнит (независимо от того, называл он их в предыдущий раз или нет).

Основные аспекты памяти, диагностируемые этой методикой:

- а) объем кратковременной памяти, определяемый по результатам 1-ой пробы;
- б) скорость прироста информации в памяти с каждым очередным предъявлением материала (или угол подъема сглаженной кривой);
- в) динамика процесса заучивания, определяемая по форме кривой заучивания (эффекты плато, пики, равномерный подъем и т.д.);
- г) итог полного заучивания после 6 проб (достигнут ли максимальный результат или нет) и др.

В настоящее время возникла необходимость уточнить и возможно пересмотреть некоторые традиционно выделяемые по этой методике нормативы и критерии патологии. Это связано, во-первых, с тем, что, как свидетельствует опыт многих психологов-практиков, далеко не каждый здоровый человек достигает показателей, которые соответствуют, по данным А.Р. Лурия, норме; во-вторых, с тем, что многие нервно-психические заболевания сейчас имеют картину течения и преобладающую симптоматику, существенно отличающиеся от классического описания, и в-третьих, с тем, что появились новые методы лечения тех же заболеваний и лекарственные препараты, эпизодический или систематический прием которых может изменять состояние памяти больных.

Исследование проводилось по традиционной процедуре, описанной в литературе [1, 2, 4, 5, 6].

Обследованы следующие 4 группы испытуемых:

Первую группу составили больные алкоголизмом (А): мужчины среднего возраста первого (22-

35 лет) и второго (36-60 лет) периодов, впервые поступившие в 8 отделение 15 клинической больницы г. Харькова с диагнозом хронический алко-

голизм. Всего в группе насчитывалось 25 человек. Из них 9 человек имели высшее техническое образование, 16 - среднее специальное.

Номер попытки	Сравниваемые группы					
	Н и Ш	Н и А	А и Ш	А и N	Ш и N	Н и N
После 1 ^{ой}	-----	-----	-----	0,05 В пользу N	0,01 В пользу N	-----
После 2 ^{ой}	-----	-----	-----	0,05 В пользу N	0,05 В пользу N	-----
После 3 ^{ой}	0,01 В пользу Н	0,05 В пользу Н	-----	0,05 В пользу N	0,05 В пользу N	-----
После 4 ^{ой}	0,01 В пользу Н	-----	0,01 В пользу А	0,05 В пользу N	0,005 В пользу N	0,05 В пользу N
После 5 ^{ой}	0,005 В пользу Н	-----	0,005 В пользу А	0,05 В пользу N	0,005 В пользу N	-----
После 6 ^{ой}	0,01 В пользу Н	0,05 В пользу Н	0,025 В пользу А	0,025 В пользу N	0,025 В пользу N	-----

Используемые обозначения: Н – невроз; Ш – шизофрения; А – алкоголизм; N – норма.

Во вторую группу вошли лица, страдающие шизофренией (Ш). Это были мужчины тех же возрастных периодов, находившиеся на лечении в 14 отделении 15 клинической г. Харькова с диагнозом параноидальная форма шизофрении. Всего в группе насчитывалось 24 человека. Их них 7 человек имели высшее образование, 9 - среднее, 8 - среднее специальное.

Группу больных неврозом (Н) - 22 человека, составили женщины первого возрастного периода, проходившие курс лечения в 11 отделении 15 клинической больницы г. Харькова с диагнозом невроз с преобладанием истерической симптоматики. Из них 5 человек высшее образование, 6 - среднее, 11 - среднее специальное.

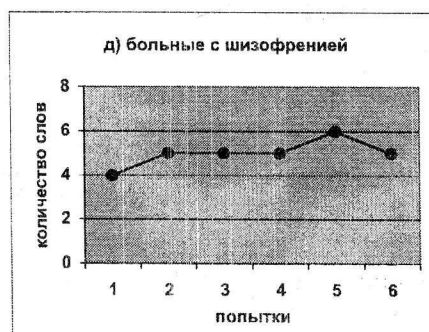
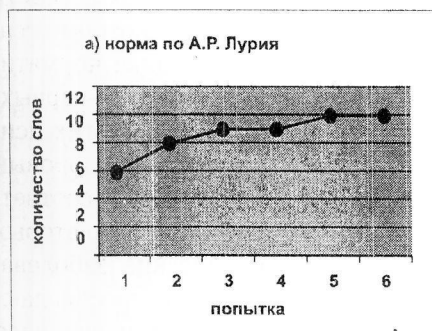
Четвертую группу (контрольную) составили фактически здоровые мужчины среднего возраста. В группе насчитывалось 25 человек, из которых 7 имели высшее образование, 13 - незаконченное высшее и 5 - среднее специальное (N).

Исследование проводилось индивидуально с каждым испытуемым.

Достоверности сравнений, приведенные в таблице получены, с помощью точного метода Фишера и метода Розенбаума [3].

В результате исследования получены средние показатели правильно воспроизведенных слов после каждой из 4-х групп испытуемых. Эти показатели представлены на рисунке; результаты попарного сравнения групп приведены в таблице 2.

Рис. Кривые заучивания 10 слов для разных групп исследуемых

1. Современная «норма» несколько отличается от нормы, описанной А.Р. Лурия, в худшую сторону: объем запоминания после первого предъявления составляет в среднем 5 слов (вместо 6) и даже при шестой попытке воспроизведения далеко не все испытуемые достигают полного заучивания 10 слов, а воспроизводят лишь 8-9 слов (вместо 10-ти по Лурия). В связи с этим мы считаем, что современным практическим психологам следует ориентироваться на приведенные нами показатели нормы, а не на традиционные, установленные Лурия несколько десятилетий тому назад.

2. Специфика кривой заучивания у больных неврозом состоит в следующем: при первом воспроизведении они дают самые низкие среди обследованных групп показатели памяти - в среднем 3 слова, однако в течение последующих двух предъявлений быстро наращивают объем запоминания, достигая уже к третьей попытке 7 слов, но в дальнейшем процесс увеличения запоминания резко замедляется, и на 6 попытке испытуемые данной группы воспроизводят в среднем лишь 8 слов, что типично и для нормы.

3. Особенности кривой запоминания у больных алкоголизмом: начиная с точки «4 слова» она уверенно поднимается до точки «7 слов» на 4-ой попытке, но затем останавливается, не поднимается, а на 6-ой попытке даже снижается до 6 слов.

4. Характеристика кривой заучивается у больных шизофренией: начиная с 4-х слов, она крайне незначительно поднимается и даже на 5-ой попытке (лучшей во всех группах) достигает в среднем всего лишь 6 слов. При этом имеет место эффект плато (горизонтальное положение кривой) между 2-ой и 4-ой попытками.

Описанные характеристики памяти у больных неврозом, алкоголизмом и шизофренией в той или иной степени отражает характерные для этих болезней особенности состояния и функционирования различных участков головного мозга.

Приведенные в статье нормативы и характерные показатели заучивания при трех видах психических нозологий могут использоваться практическими и медицинскими психологами для дифференциальной диагностики этих заболеваний и для определения степени тяжести состояния больных внутри каждой из нозологий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Альманах психологических тестов. - М.: «КСП», 1995. - 400 с.; ил.
2. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов /Под ред. канд.мед. наук С.Н. Бокова.- Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1995.- 640 с.
3. Гублер Е.В. Вычислительные методы анализа и распознавания патологических процессов. - Л.: Медицина, 1978.- 296 с.

4. Заика Е.В. Лактионов А.Н., Бочарова С.П. Учебно-методические материалы по экспериментальной психологии. - Харьков, ХГУ, 1990.
5. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека и их нарушение при локальных поражениях мозга. - М.: МГУ, 1969.- 504 с.
6. Лурия А.Р. Нейропсихология памяти. - М.: Педагогика, 1974.- Т.1.- 311 с.

Поступила в редакцию 11.05.99 г.

Е.В.Заика, Л. Дасуки

Особенности адаптации украинских и израильских студентов к современной жизни на Украине

Досліджено особливості емоційної адаптації студентів у різних сферах життя: суспільній, фінансовій, правовій та ін. Застосовувалися методи: анкетування, тест Люшера, тест кольорових ставлень, факторний аналіз.

Современная цивилизация характеризуется значительно более высоким, чем прежде, уровнем взаимодействия и взаимовлияния различных культур, этносов, социальных групп и т.д.

Одним из наиболее распространенных подобных случаев является ситуация обучения студента за границей. Одной из главных задач, которую должен решить иностранный студент, является достижение удовлетворительной степени социально-психологической адаптации в стране своего временного проживания.

В нашем исследовании мы рассматриваем ряд аспектов психологической (психической) адаптации израильских студентов (арабов), проходящих обучение в Харьковском государственном университете им. А.М.Горького.

В психологической адаптации в качестве одной из главных составляющих мы выделяем эмоциональный компонент. Нормы и реакции эмоционального реагирования самым тесным образом связаны с культурной принадлежностью субъекта. Вхождение в новую культуру, часто сопровождается особенными трудностями именно в эмоциональной сфере.

Эмоциональная компонента психологической адаптации считается не только одной из самых важных в ее системе, но и наиболее ригидных. Известно, что именно неразрешенные, хронические конфликты в эмоциональной сфере субъекта могут привести к глобальной психической дезадаптации. Перестройка системы эмоционального реагирования требует в свою очередь и перестройки системы ценностей, установок, иерархии мотивов личности и т.д. В эмоциях выражается субъективное отношение человека к среде своего обитания. Поэтому изучение особенностей эмоционального реагирования человека позволяет получить информацию об уровне в качестве его психологической адаптации.

В процессе исследования был обследован 61 испытуемый. Среди них 30 студентов из Израиля

(арабы), обучающихся на подготовительном и первом курсах ХГУ. Стаж пребывания на Украине от 3-х месяцев до 1.5 лет. Средний стаж - 10 месяцев. Средний возраст - 19 лет. Мужчин - 20 человек; женщин - 10 человек.

Украинские студенты были представлены 31 человеком. Все они обучались на 1-м курсе различных факультетов ХГУ. Средний возраст - 18 лет. Среди них было обследовано 16 испытуемых мужского пола и 14 - женского.

Таким образом, по возрастному и половому признаку, а также стажу пребывания в стенах ХГУ исследованные группы были примерно одинаковыми, что позволяет рассматривать принадлежность к различным культурам, национальностям, коренному - некоренному населению - ведущим фактором, определяющим различия в наблюдаемых результатах. Все испытуемые прошли обследование с помощью следующих методик.

Для изучения субъективной оценки уровня социально-психологической адаптации испытуемых нами была разработана специальная анкета. Также использовался 8-ми цветовой вариант цветового теста Люшера. Эмоциональная компонента психологической адаптации изучалась нами с помощью ЦТО (Е.Ф.Бажин, А.М.Эткинд - 1985). В соответствии с процедурой ЦТО испытуемым для цветового ассоциирования были предложены следующие понятия: Будущее, Прошлое, Страх, Радость, Гнев, Я, Настроение.

Первичные результаты обрабатывались с помощью методов базовой статистики. С этой целью использовалась компьютерная программа Microsoft Excel офисного пакета Microsoft Office - 97. Корреляционный и факторный анализ проводился с применением статистического пакета «Statistika».

Проведенное исследование дало следующие результаты.

Т а б л и ц а 1

Показатели уровня социально-психологической адаптации

Сферы адаптации	Группа №1	Группа №2	Различия
Общая	4.28	4.09	Незначимо
Учебная	4.42	4.222	Незначимо
Социальная	4.57	4.06	Незначимо
Финансовая	4.95	2.08	Значимо
Сексуальная	5.64	4.09	Значимо
Правовая	2.82	3.12	Незначимо
Духовная	3.78	4.89	Значимо
Средний уровень	4.36	3.76	Незначимо

Из таблицы №1 видно, что в трех сферах наблюдается достоверное различие показателей адаптированности (критерий Стьюдента, $P < 0.05$) у израильских и украинских студентов. Особенно выраженное различие наблюдается в финансово-экономической сфере. При этом иностранные студенты оказываются более адаптированными, чем местные. Также более адаптированными иностранцы оказались и в сексуальной сфере. Единственной сферой, в которой показатель адаптированности выше у украинских студентов, является духовная сфера. Показатель адаптированности в правовой сфере одинаково низок в обеих группах. Хотя абсолютный показатель более высок в гр. 2 различия между группами незначимы.

Кроме этого, следует отметить, что Израильские студенты склонны недооценивать свою общую адаптированность (сравнение показателей «общая адаптация» и «средний уровень»), а Украинские, наоборот, переоценивать.

Полученные результаты, на первый взгляд, кажутся парадоксальными - иностранные студенты оказываются, в целом, более адаптированными, чем коренные жители. Однако при более внимательном рассмотрении, это впечатление нивелируется. Не секрет, что финансово-экономическое по-

ложение украинских студентов оставляет желать лучшего. Иностранные студенты имеют, как правило, и более высокую стипендию от своих государств, и дополнительные доходы. Кроме этого, финансовые потребности, в силу фрустрации, более напряжены у местных жителей. Все это и приводит к тому, что украинцы оценивают свою адаптированность в данной сфере более низко.

Более неожиданным выглядит отсутствие достоверных различий в показателях адаптации в социальной и правовой сферах. Достаточно высокая адаптированность израильских студентов в социальной сфере, возможно, объясняется, в целом, демократическим характером украинского общества, отсутствием расовой дискриминации и дружелюбием украинского народа по отношению к иностранцам.

Единственной сферой, где достоверное различие в показателях адаптированности оказалось в пользу украинских студентов, стала сфера духовной адаптации. Если средний показатель духовной адаптации у представителей местного населения составил 4.89 - «в основном адаптирован», то израильские студенты, в целом, отмечают лишь «частичную адаптацию» в этой сфере (2.92 балла).

Исследование обеих групп с помощью теста Люшера показало, что цветовые предпочтения ис-

Испытуемых обеих групп имеют достоверно большую степень сходства. Различия касаются не цветовых выборов в целом, а только отдельных цветов. В этом плане, прежде всего, обращает на себя внимание более выраженное предпочтение израильскими мужчинами зеленого цвета в сравнении с украинскими студентами мужского пола. У израильских студентов этот цвет оказывается «самым любимым», в то время, как у их украинских сверстников зеленый не пользуется особой популярностью и располагается в групповом ранговом ряду на пятом месте, что является признаком, согласно интерпретации теста, дезадаптации эмоционально-волевой сферы. Общим как для украинских, так и израильских мужчин признаком дезадаптации можно рассматривать достаточно высокий ранг черного цвета ($x=4.8$). У лиц, предпочитающих черный, в поведении может наблюдаться негативизм, экспансионизм, агрессивность. Поведение мотивируется чувством протеста и носит компенсированный характер. Как правило, подобные отклонения в поведении имеют своей причиной недостаточную степень адаптированности. Цветовые предпочтения израильских и украинских студенток более благополучны. При этом степень согласованности их групповых выборов на порядок выше, чем в выборках мужчин.

Таким образом, у израильских и украинских мужчин по тесту Люшера выявляется ряд признаков эмоциональной дезадаптации.

Рассмотрение цветовых ассоциаций испытуемых (ЦТО) показало, что большинство цветовых эквивалентов понятий имеют значимую степень сходства у испытуемых различных групп. Отсутствие значимого сходства (но не присутствие значимого различия) наблюдается в отношении таких понятий как «Будущее», «Прошлое», «Гнев» и «Настроение» (израильские мужчины - украинские женщины). Значимое сходство большинства цветовых эквивалентов понятий, особенно относящихся к эмоциональной сфере, позволяет сделать вывод, что цветовые семантические пространства израильских и украинских студентов, во многом сходны. Другими словами, эмоциональное содержание цветов теста Люшера для представителей двух культур примерно одинаково. Тем самым, различия в цветовых профилях понятий, скорее связаны с различной значимостью этих понятий для испытуемых.

Первой обращает на себя внимание пара полярных понятий «Будущее - Прошлое». Отсутствие межгруппового сходства говорит о том, что эмоциональная окраска этих понятий у израильских и украинских студентов различна. У израильских студентов, как показывают данные корреляционного анализа, «Будущее» и «Прошлое» гораздо более плотно сцеплены с друг другом, чем у украинцев. Цветовой профиль будущего у украинских студентов несомненно более позитивный как в сравнении с их профилем прошлого, так и с

профилем будущего у израильских мужчин. Наблюдается явная переоценка будущего, с ним связывается только положительное. Израильские студенты в этом плане настроены и более реалистично и пессимистично. Во-первых, будущее и прошлое для них не имеет больших различий, а во-вторых, они особо не связывают с ним позитивные ожидания. Скорее наоборот, их представления о будущем связаны с ожиданием разнообразных проблем и трудностей, общее восприятие своего прошлого и будущего у израильских студентов негативное. Подобный результат свидетельствует о том, что дезадаптация израильских студентов носит глобальный характер и, скорее всего, имеет корни не в их сегодняшней жизни.

Понятие «Будущее» у украинских студентов более насыщено иллюзорными ожиданиями, имеет преимущественно позитивную окраску. Связь с прошлым менее значима. Прошлое не имеет сколько-нибудь значимой негативной нагрузки. И даже, наоборот, у украинских студенток обнаруживается достаточно высокий уровень положительных ассоциаций. В целом же, безусловно, будущее привлекает их в значительно большей степени. С ним связываются надежды на изменение ситуации в лучшую сторону, чего не наблюдается у израильских студентов.

Важную роль в различиях двух групп испытуемых по этим понятиям играет желтый цвет. Если украинские юноши и девушки практически единодушно избрали его как наиболее подходящий к понятию «Будущее» и неподходящий к «Прошлое», то у израильских студентов отмечается противоположная картина. В случае обоих понятий они избирают в качестве наиболее соответствующего темно-синий цвет. Согласно психологии цвета, темно-синий - цвет прошлого, а желтый - будущего. Цветовая недифференцированность этих понятий у израильских студентов заслуживает специально углубленного исследования.

На наш взгляд, данные результаты являются одними из центральных в нашей работе. Они указывают на то, что проблемы психологической адаптации у израильтян и украинцев имеют различное эмоциональное содержание и направленность. В случае украинцев речь скорее идет о ситуативной дезадаптации, не носящей глобального характера. Сами испытуемые относятся к своим трудностям скорее как временным, преходящим. У израильских студентов дезадаптация, видимо, носит длительный, хронический характер. Ее причины не связаны непосредственно с жизнью на Украине. Проживание на Украине может либо ослабить, либо усилить первичную дезадаптацию, но не является более значимым фактором, чем первичные факторы дезадаптации у израильтян.

Результаты факторного анализа позволяют еще с большей уверенностью утверждать, что источники дезадаптации, ее содержание, а также психо-

логические механизмы адаптации израильских и украинских студентов различны.

Основным источником дезадаптации украинских студентов является тяжелое финансово-экономическое положение. Субъективная тяжесть его для украинцев усиливается вследствие их выраженной ориентации на гедонистические переживания. Ограниченность финансовых возможностей фрустрирует данную потребность. Отсюда возникает особая значимость будущего. Украинский студент все свои надежды и помыслы связывает с будущим, которое должно принести ему то, что позволит как можно чаще переживать эмоцию радости. В то же время и к прошлому украинские юноши и девушки относятся в целом позитивно. Ведь совсем недавно они были детьми, не озабоченными проблемой добывания хлеба насущного. Поэтому дезадаптация украинских студентов локальна во времени и не привела, по нашим данным, к сколько-нибудь выраженным негативным последствиям. Психологическая адаптация украинских студентов состоит в активной «проработке» будущего. К сожалению, многие из них свое будущее связывают не с Украиной, видимо, полагая, что в ближайшее время на их родине вряд ли что-то существенно изменится.

Иная картина наблюдается у студентов из Израиля. По результатам анкетирования они выглядят даже более адаптированными, чем их украинские сверстники. Но в целом область их дезадаптации и ее глубина представляется нам более значимой. Если у украинцев дезадаптация по нашим данным носит локальный во времени характер, что у арабских студентов она распространяется на более значительный отрезок времени. И самое главное, студенты из Израиля не надеются на сколько-нибудь значительное изменение в будущем. Результаты нашей дипломной работы, к сожалению, не позволяют ответить на вопрос, является ли источником данной дезадаптации исключительно духовная и в какой-то мере правовая сферы. Скорее, мы склонны предположить, что основной источник дезадаптации арабских студентов из Израиля не связан непосредственно с их жизнью на Украине. Трудности адаптации, отмеченные в правовой и духовной сферах, лишь усиливают первичную дезадаптацию. Субъективно арабские студенты ощущают угрозу в отношении суверенитета своего Я, подавления его чуждыми идеалами и ценностями. Поэтому и психологическая адаптация израильских студентов имеет отличный от украинских характер и содержание. Она происходит за счет роста значимости ценностей, идеалов и установок, которые имеют непосредственное отношение к их самосознанию. Это приводит к жесткому разделению в восприятии мира на то, что «близко моему Я, похоже на него» и «чуждо для него». В отношении последнего отмечается жест-

кое неприятие. Отсюда негативная оценка со стороны многих арабских студентов ряда особенностей украинской жизни и образов мужчины и женщины страны их временного проживания.

Поступила в редакцию 27.05.99 г.

Е.В. Заика, С. Кулибали

О восприятии эмоциональных экспрессий африканцами на фотографиях европейских лиц

Подано результати експериментальних досліджень африканців - громадян Малі. Показано, що вони значно гірше, ніж європейці, орієнтуються в окремих нюансах вираження емоцій.

В процессе общения, восприятия человека человеком, возникновения и развития эмпатии важную роль играет точность восприятия и понимания эмоциональных экспрессий на лице другого человека. В ходе расширения межгосударственных и межэтнических контактов особое значение приобретает вопрос о том, насколько точно представители одного этноса способны понимать эмоции, выраженные на лицах представителей других этносов.

В рамках нашего исследования, направленного на изучение специфических особенностей эмоциональной сферы представителей таких различных по социокультурным и геоклиматическим условиям государств, как Мали (Западная Африка) и Украина [1], изучалась способность малийцев воспринимать и понимать выражение эмоций на европейских лицах.

Испытуемые - 30 граждан Мали, негроидной расы, с детства постоянно общающихся с африканцами и имевших лишь ограниченные контакты с представителями европейской расы, однако в юности и молодости живших от 2 до 8 лет в Европе (Франции, России, Украине, некоторые - ранее, некоторые - в момент исследования), с высшим образованием или студенты в возрасте от 20 до 38 лет. Для контроля взята группа граждан Украины (украинцы и русские), уроженцы и жители г. Харькова и области, с аналогичным распределением по возрасту и образованию.

Использовался модифицированный и дополненный нами вариант комплексной методики изучения эмоциональных экспрессий по фотографиям [2, 3]. Предлагались задания на: 1) интерпретацию экспрессий (словесно описать эмоцию на фотографиях 29 лиц), 2) классификацию (разложение 29 фотографий на группы по сходству эмоциональных состояний), 3) ранжирование 6 фотографий с выражением радости и страха от наиболее сильного до наиболее слабого переживания, 4) узнавание (среди 9 фотографий выбрать с экспрессией той же эмоции, которая представлена на трех эталонных фотографиях), 5) исключение лиш-

ней фотографии (из четырех наборов по 4 исключить одну, на которой выражена эмоция, отличающаяся от трех других). На фотографиях были изображены европейские лица, мужчин и женщин молодого и среднего возраста.

Сравнение результатов африканцев с данными контрольной группы показало:

1) африканцы допускают в целом больше ошибок при интерпретации эмоциональных экспрессий, причем наибольшее количество ошибочных интерпретаций приходится на эмоции гнева и горя (их путают друг с другом или даже принимают за радость и удивление!), небольшое число - на эмоции страха и удивления, минимальное - радости и безразличия (которые интерпретируются почти так же хорошо, как и в контрольной группе);

2) классификация эмоциональных экспрессий у африканцев более грубая, приблизительная, чем в контрольной группе: они выделяют в среднем 6,0 группы в отличие от граждан Украины, выделяющих в среднем 7,9 группы, т.е. проявляют меньшую чувствительность к тонким нюансам выражения эмоций;

3) не выявлено различий по ранжированию, упорядочиванию и исключению лишней фотографии африканцы практически не отличаются от контрольной группы.

Результаты свидетельствуют о том, что сравнительно несложные аспекты восприятия эмоциональных экспрессий (определение их силы, степени выраженности, нахождение похожей или непохожей эмоции - задания 3, 4 и 5) у африканцев достигают высокой точности и адекватности, в то время, как более сложные его аспекты (понимание содержания эмоций, улавливание нюансов их выражения - задания 1 и 2) у африканцев, несмотря на большой опыт общения с европейцами, в целом остаются менее точными и адекватными.

Заметим, что аналогичные особенности восприятия эмоциональных экспрессий характерны и для европейцев, больных неврозами с преобладанием невротической симптоматики [3], а также наблюдаются у больных с поражениями головного мозга различной локализации [2]. Этот факт свидетельствует о принципиальной общности структурных особенностей восприятия эмоциональных экспрессий - наличии в нем двух уровней: 1) элементарного (диагностируемого заданиями 3-5) и 2) сложного (диагностируемого заданиями 1 и 2). У здоровых людей восприятие эмоций на лицах представителей своего этноса включает оба эти уровня. У больных неврозами, а также при восприятии лиц не своего этноса первый уровень остается сохранным, а качество функционирования второго заметно снижается.

Отмеченные особенности восприятия африканцами эмоций на европейских лицах могут приводить к недостаточному пониманию ими невербального поведения собеседника-европейца, недостаточно точному и верному улавливанию его эмоци-

ональных состояний. Учитывая же, что эмоциональной сфере в целом и выражению эмоций, в частности, придается в африканской культуре гораздо большее значение, чем в европейской (это обусловлено традиционными представлениями африканцев о мире, человеке и особенностями их жизни [4]), этот факт может приводить к достаточно грубым нарушениям взаимопонимания и общения между африканцем и европейцем. С целью повышения точности восприятия и понимания эмоциональных экспрессий на лицах европейцев нами разработаны и в настоящее время опробовываются различные варианты перцептивно-эмоционального тренинга, в ходе которого граждане Мали, отъезжающие на длительный срок в Европу, приобретают навыки точного улавливания эмоциональных экспрессий, при этом используются фотографии лиц, игра актеров и анализ ситуаций реального общения с европейцами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Заика Е.В., Кулибали С. Об учете особенностей эмоциональной сферы граждан различных государств // Проблемы політичної психології.- Київ, 1995.
2. Методика исследования эмоциональной сферы у больных, с локальными поражениями головного мозга / С.В.Квасовец, Э.И.Шафиева, Н.В.Гребенникова, Е.Г.Удачина // Новые методы исследования в нейропсихологии.- М., 1990.
3. Заика Е.В., Колесник О.Б., Кузьменко Н.А. Об особенностях нарушения восприятия эмоциональных экспрессий у больных неврозом // Вестн. Харьк. ун-та, №391.- (Сер. Психология).- Харьков, 1997.
4. Кулибали С., Заика Е.В. Психотерапия в народной медицине республики Мали // Моск. психотерапевтический журн., 1993.- №3.

Поступила в редакцию 27.05.99 г.

И.А. Калмыкова

Развивающий тренинг «буквы-игры»

В статті надається сценарій нових психологічних ігор, які спрямовані на розвиток пізнавальних та творчих здібностей дітей молодшого шкільного віку.

Развитие творческих способностей детей и подростков является одной из составных частей их гармонического развития. Самой значительной концепцией гуманистической теории является признание приоритета творческой стороны в человеке. А.Маслоу указывал, что творчество является наиболее универсальной чертой людей, которых он изучал или наблюдал. Описывая ее как неотъемлемое свойство природы человека, Маслоу рассматривал творчество как черту, потенциально присущую во всех людях от рождения. «Это естественно: деревья дают листья, птицы летают, люди

творяет» [1]. В работе «Способность и одаренность» Б.М. Теплов указывает на то, что «...способность не может возникнуть вне соответствующей конкретной деятельности» [2]. Опираясь на эти два тезиса, можно сделать вывод о том, что в условиях, в которых ребенок включен в творческую деятельность, у него появляются возможности для развития творческих способностей.

В настоящее время разработан тренинг по развитию познавательных и творческих способностей школьников, состоящий из 16 занятий для группы 9-12 человек, который проводится параллельно с индивидуальными занятиями с каждым из реципиентов. Тренинг проводился на базе Харьковской областной школы-интерната санаторного типа для детей больных сахарным диабетом. Каждый из участников успешно справился с поставленной творческой задачей, создав музыкальное произведение. Никто из школьников ранее не обучался в музыкальных классах и не обладал ярко выраженными музыкальными способностями, однако по окончании проведенной работы смог написать музыку к словам поэтов-классиков, включенных в школьную программу, став таким образом, автором песни. Ниже приводится полный сценарий одной из игр, вошедших в тренинг, которая представляет собой фактически цикл небольших игр, изменение порядка и сложности которых позволяет решать психопрофилактические и развивающие задачи с учащимися разных возрастных групп. Цикл проходит под названием «Буквы - игры».

Цель игры:

- а) психодиагностика индивидуальных особенностей личности участников тренинговой группы;
- б) развитие зрительной и слуховой памяти;
- в) развитие воображения;
- г) развитие творческого мышления;
- д) отработка навыков общения в учебно-игровой деятельности.

Игра рассчитана на группу 9-12 человек и может быть использована в индивидуальной работе. Проводится в три этапа (3 занятия), включенных в тренинг развития познавательных способностей школьников 1 и 2 звена, развития творческих способностей детей и подростков.

Занятие 1.

Игра первая

ИНСТРУКЦИЯ УЧАСТНИКАМ: «Перед Вами коробка с буквами, не простыми, потому что здесь собраны буквы-игры. Сейчас Вы сможете в этом убедиться. Первая игра очень быстрая 1 мин. За это время Вам нужно записать как можно больше слов, не совпадающих с другими участниками».

Игра начинается и заканчивается по команде ведущего. Победитель определяется путем сравнения записей. Он награждается улыбкой каждого участника группы, затем аплодисментами награждаются все остальные за активное участие.

Игра вторая.

Ведущий загадывает слово из четырех букв. Взяв из коробки необходимые буквы, он выкладывает их в хаотическом порядке на 10 с. После этого буквы накрываются крышкой от коробки. Участникам предлагается отгадать слово, записав его на бумаге. Если в течение одной минуты слово не угадано, дается подсказка, например, называется первая буква. Если кто-то из участников первым справился с заданием до подсказки, то, убедившись в правильности (сверившись с ведущим), он получает «право подсказки другим».

Игра заканчивается только после того, как каждый из участников отгадает слово, при необходимости дается неограниченное число подсказок. Если из выставленных букв можно составить несколько слов, (стоп, пост, крот, корт и др.), то любое из них засчитывается как правильный ответ.

Игра повторяется, каждый из участников загадывает слово, в зависимости от индивидуальных психологических особенностей реципиентов количество букв, составляющих слово, может быть увеличено.

Проведение сопровождается шутками, небольшими отвлекающими беседами, аплодисментами в честь всех присутствующих и др. для поддержания доброжелательности и заинтересованности.

Занятие 2.

Игра первая

ИНСТРУКЦИЯ ГРУППЕ: «Сегодня мы познакомимся с еще одной очень быстрой игрой. По команде ведущего каждый из участников за 1 мин. Должен придумать предложение из 2 - 3 слов, начинающихся на букву, которая выбирается случайно. Составившие предложение первыми могут предложить свою помощь отстающим».

Игра заканчивается после того, как каждый составит предложение. Победителями объявляются все участники.

Игра вторая. Участники разбиваются на две команды.

ИНСТРУКЦИЯ КОМАНДАМ: « Вы должны придумать слово из 6 -7 букв. 20 секунд будет дано для того, чтобы разместить на игровом столе буквы в хаотическом порядке и запомнить буквы команды противника. Слово необходимо отгадать в течение 1 мин. Бумагой и ручкой можно пользоваться только при групповом обсуждении отгадываемого слова. При запоминании записи делать запрещается».

Игра начинается и заканчивается по команде ведущего. После каждого раунда отгадывания производится перегруппирование команд. По окончании происходит совместное обсуждение того, что помогло или помешало справиться с поставленной задачей.

Занятие 3.

Игра первая - разминка. Участники тренинговой группы становятся кругом. Выбирается тема,

наприклад, тваринний, рослинний світ і т.д. Кожний по черзі називає слово з даної теми в алфавітному порядку, наприклад: апельсин, банан, виноград, гранат, диня і т.д.

Учасник, не назвавши верне слово в течение 10 секунд, виходить за круг. В случае, когда следующий участник затруднится назвать верное слово в течение 10 секунд, стоящий за кругом может назвать слово, заняв в кругу свое место. Игра заканчивается названием слова на букву «Я» и аплодисментами всех участников.

Игра вторая. Участники разбиваются на две команды.

ИНСТРУКЦИЯ ГРУППЕ. Каждая команда должна придумать слово из 6-7 букв. Распределить между собой, кто и в каком порядке будет произносить какую букву. Для исключения ошибок в задании, запишите загаданные буквы на листе, при необходимости воспользуйтесь им при произношении.

После того, как обе команды произнесут буквы загаданного слова, им дается минута на обдумывание. В случае, если команда назвала слово, иное, чем загаданное, но все составляющие его буквы верны, ответ засчитывается как правильный.

Игра начинается по команде ведущего, после каждого раунда идет перегруппирование команд.

Игра заканчивается групповым обсуждением того, что мешало или помогло справиться с поставленной задачей.

Общий цикл «Буквы - игры» осуществляется после проведения психодиагностики познавательных способностей реципиентов, для учета их индивидуальных особенностей. Можно использовать экспресс - тесты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Зиглер Д., Хьелл Л. Теория личности. - Москва, Харьков, Минск, 1997.
2. Упражнения для развития мышления, воображения и памяти школьников. Учебно-методические материалы по возрастной и педагогической психологии /Сост. Е.В. Заика. - Харьков: ХГУ, 1992.
3. Хрестоматия по психологии /Под ред. А.В. Петровского, М.: Просвещение, 1987.

Поступила в редакцию 8.05.99 г.

В.Г. Касьянова

Реалізація мовленнєвої діяльності у студентів немовних ВУЗів

В статье рассмотрены особенности языковой деятельности при изучении иностранного языка. Представлена система заданий, повышающих эффективность обучения.

Мова уявляє собою одне з основних джерел психічного та професійного розвитку людини. Вона стає засобом особистої дослідницької діяль-

ності спеціаліста. Будуючи спецкурс іноземною мовою для студентів різних технічних спеціальностей, завжди треба будувати завдання, у яких мова - це система компонентів, котрі, з одного боку, приймають участь у реалізації мовленнєвої діяльності та, з іншого боку, формуються за допомогою цієї діяльності.

Для формування мови необхідно формувати думку, тобто вміння аналізувати та синтезувати інформацію, встановлювати причинно-наслідковий зв'язок, володіти певним обсягом інформації в певній галузі, вміння робити висновки, переносити вивчене на новий матеріал та інші. Думка формується тільки поступово (якщо ми маємо справу з нормальною, а не паранормальною чи психічно хворою людиною). Тому мовленнєво-мислительна діяльність формується тільки на поступово ускладненому мовному матеріалі за принципами повторення та циклічності. Допомагає в цьому динамічний стереотип викладання змісту, який ми доводимо до принципу «Дім, який збудував Джек», коли будують курс по спецпредмету іноземною мовою. Спрощено цю побудову можна уявити на прикладі вірша «Дім, який збудував Джек»: у створених курсах поставлено задачу неодноразового повторення вголос термінів та виразів у рамках єдиної схеми. Дім, збудований Джеком, по формі не змінюється, а до засвоєного змісту додається все нова та нова інформація. Такий ускладнений динамічний стереотип полягає в основі навичків усної мови.

Засвоюючи мову, людина зустрічається з комплексами подразників - фразами. Ці «словникові ланцюги» фіксуються мозком у вигляді мовних стереотипів через певну системність в роботі мозку. Основою діяльності кори головного мозку є замикання часових зв'язків. Становлення мови проходить також за законами утворення часових зв'язків, оскільки слово є такий же подразник, як і будь-який інший. Коли організм зустрічається з комплексом подразників, має місце синтез їх в єдиний подразник. Якщо якась ситуація тривалий час залишається такою, що повторюється, вона відбивається у вигляді складної функціональної системи. Велике значення має при цьому визначеність ланцюга подразників, їх порядок. Внутрішні зв'язки між подразниками забезпечують те, що перший член ланцюга умовних подразників викликає другий, другий готує третій і т.д., а всі вони обумовлюють останній.

При навчанні іноземній мові не можна повторювати шлях онтогенезу, тобто безсистемного надходження фраз у мозок. Це доведено двома встановленими фізіологами фактами:

1) якщо в мозок надходять нервові імпульси однієї і тієї ж якості, нейрони стають вибірково-ми у відношенні якраз цих імпульсів і часовий зв'язок встановлюється швидше;

2) після припинення подразнення активність нейронів залишається деякий час підвищеною,

вони як би виявляють готовність зв'язку, який намітився, «пропустити» подразник, якщо він надійде достатньо швидко після попереднього.

Тому при виборі моделі побудови курсів спецпредметів на іноземній мові ми враховуємо такі умови формування навичок:

- однотипність мовних образів як основа нервових імпульсів однієї і тієї ж якості;
- регулярність надходження однотипних мовних зразків, системність.

Студент може не усвідомлювати, але він інтуїтивно відчуває логічний зв'язок елементів. Нова лексика визначається і запам'ятовується в оточенні вже засвоєної, що підвищує мотивацію за принципом вищенаведеного вірша, коли відомі всі перші рядки в кожній наступній строфі, залишається запам'ятати останню, відтак остання стає предостанньою і так до закінчення курсу.

У процесі побудови системи завдань мають бути враховані такі критерії:

- організація циклічного засвоєння мовленнєвого матеріалу, в процесі чого в кожному наступному циклі мовленнєве уміння підіймається на більш високий рівень;
- врахування трьох етапів засвоєння матеріалу у кожному циклі: етапу формування мовленнєвих навичок, етапу удосконалення мовленнєвих навичок та етапу розвитку мовленнєвого уміння;
- ускладнення мовленнєво-мислительних задач в процесі просування за циклами;
- здійснення взаємозв'язку між циклами;
- включення контролю до системи вправ.

Розробка будь-якого спецкурсу іноземною мовою потребує вживати психологічну та педагогічну діагностику. Частотність цієї діагностики залежить від рівня підготовки студентів, від мети та складності спецкурсу іноземною мовою. Студенти, які досягли проміжного рівня, продовжують використовувати слухання інформації як важливе джерело введення мови для поповнення свого словникового запасу та розуміння структури. Вони виходять за межі простих слів та коротких фраз, їх пам'ять може утримувати більш короткі фрази та речення. Вони готові практикувати навички розмовного рівня, а саме передбачати про що буде йти мова далі і пояснювати зв'язок між подіями та ідеями. На проміжному рівні немає необхідності давати студенту модифіковану мову. Їм потрібні аутентичні тексти, а саме зразки розмовного рівня, які спочатку не призначалися для мети навчання. На просунутому рівні студенти здібні використовувати мовну навичку для придбання знань. Вони вже можуть не просто вчитися слухати, вони слухають мову з метою вивчення змісту в тій чи іншій професійній галузі. Психологічно-педагогічну діагностику вживають, з одного боку, як перевірку іномовних умінь, а, з другого боку, як керівництво до прийняття майбутніх методичних рішень. Але не менш важливо аналізувати, порівнювати,

інтерпретувати не тільки іномовні, а й професійні уміння, а також рівень мотивації студентів, що вивчають іномовний спецкурс, побудований за психологічними принципами циклічності, цілісності, ієрархічності, динамічного стереотипу та ін.

Викладання спецкурсу іноземною мовою має такі переваги:

1. Можливість здійснення словарного навчання у тих контекстах та ситуаціях, у яких студенти працюватимуть після закінчення вузу.
2. Стимулювання мовленнєво-мислительної діяльності через обговорювання проблем майбутньої професійної діяльності.
3. Здійснення стратегії угруповування вивчаючих іноземну мову, їх взаємодію на заняттях, які являють модель процесу спілкування студентів у майбутньому.
4. Можливість уводити досвід (змістовий та мовний), накопичений студентами раніше, до процесу вивчення нового розділу.
5. Ефективна поетапна перевірка зрозуміння мовного та предметного змісту.

Фактори, стимулюючи пізнавальний інтерес до мови, закладені як у самому змісті матеріалу по спецпредмету, так і в засобах його презентації. Взагалі слухання треба використовувати не як слухання для повторення чи слухання для розуміння, а слухання як центр уваги у понятійному підході. Вивчення іноземної мови за допомогою вивчення спецпредмета цією мовою сприяє тому психологічному фактору, що засвоєння слів мови (формування знакового комплексу) протікає на двох якісно відмінних рівнях: фонетичному та семантичному. Успішність засвоєння мови визначається заучуванням як семантичних комплексів (значень слів), так і відповідних їм звукосполучень (звукових комплексів). Якщо не формувати один з них, порушується цілісність специфічних функціональних структур, відповідних кожному засвоєному слову.

Таким чином, для навчання усному іномовному науковому спілкуванню необхідно здійснювати спеціальну психологічну організацію матеріалу по спецпредмету, тобто вживання його особливих якостей з метою регуляції учбової діяльності: особливості мети і тих умов, в яких ця мета має бути досягнута.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вопросы психологии познавательной деятельности // Сб. научн. тр. - МГПИ. - 1980.
2. Гальперин П.Я. Развитие исследований по формированию умственных действий // Психологическая наука в СССР. - Т. I. - М. - 1959.
3. Дридзе Т.М. Организация и методы лингвopsихосоциологического исследования массовой коммуникации. - М.: МГУ. - 1979.
4. Калашникова З.И. Продуктивное мышление на основе обучаемости. - М.: Педагогика. - 1981.
5. Hymes D. On Communicative Competence. - London: Longman. - 1972.

6. Lefrancois G. Psychology for Teaching.- Belmont. California: Wardsworth Publishing Company.- 1985.

Поступила в редакцию 17.05.99 г.

Г.М. Ковалева

Имидж менеджера среднего звена

Виробнича ділова сфера - це найбільш багатообразна сфера спілкування. Її характерною рисою є те, що в ній всі суб'єкти спілкування виступають в офіційних статусах, що неминуче зумовлює вибір їх моделей поведінки, а імідж виступає як складова культури ділового спілкування. Дослідження іміджу менеджерів середньої ланки в виробничих умовах показало, що поняття імідж близько до поняття переоналізації, яке включає не лише природні якості особистості, але й спеціально створені. Це дозволяє говорити про можливість якісної перебудови іміджу керівника, що й підтверджує гіпотезу дослідження. Набуття позитивного професійного іміджу має стати провідним завданням ділової людини, лідера - керівника, тому що оволодіння ним складає найбуттєвішу особовістну та професійну характеристику, має глибоке практичне значення і дозволяє досягнути більших успіхів в професійно-управлінській діяльності.

Пока бється сердце, надо использовать любой шанс, чтобы нравиться людям. Людское признание - животворно для каждого из нас. В достижении этого огромна роль новой отрасли научного знания, название которой имиджология. Имиджология это наука о технологии личного обаяния, обращение к ней общеполуезно. Она помогает овладеть реальными механизмами эффективного воздействия внешнего облика людей друг на друга.

Имиджология - это наука о законах коммуникации, которые диктует нам новый тип отношений в обществе. И что плохого в том, что имиджология вынуждает человека быть умным, обаятельным то есть таким, какому можно поверить.

Счастлив тот, кто обладает от бога привлекательным имиджем. Имидж - прекрасное средство комфортизации нашего общения, то увеличительное стекло, которое позволяет лучше разглядеть личностные и деловые качества людей. Имидж - это постоянное умение вести себя в обществе, создавать в глазах окружающих то, что называется «свое» неповторимое лицо. Данное понятие по своей семантике полиметрично. Оно может означать оригинальную манеру общения человека, его стиль деятельности, часто под ним подразумевают внешнюю привлекательность личности. Чем значительнее замыслы и претензии личности, тем более она озабочена своим имиджем. У такой личности стремление к созданию яркого имиджа - мощный внутренний мотиватор, побуждающий её на огромную работу над собой, на преодоление в себе всего того, что мешает быть лидером или звездой. Имидж может быть индивидуальный или имидж конкретного лица, групповым, как обобщенная социальная характеристика, так и профессио-

нальным. Например имидж политика, бизнесмена, менеджера, врача, педагога и т.д. Объектом нашего исследования является имидж менеджера.

Современный менеджмент - это специфический вид управленческой деятельности, вращающейся вокруг человека с целью сделать людей способными к оптимальному взаимодействию, придать их усилиям эффективность, развить их потенциальные склонности и способности. (Американский теоретик менеджмента П.Друкер).

Производственная, деловая сфера - это самая многообразная сфера общения. Ее характерной чертой является то, что в ней все субъекты общения выступают в официальных статусах, что неотвратимо обуславливает выбор их моделей поведения и имидж выступает как составная часть культуры делового общения. Без него наивно рассчитывать на серьезные успехи в бизнесе, в менеджменте, пользоваться достойной репутацией в различных кругах общества.

Вот как проблема имиджа раскрывается в работах отечественных и зарубежных авторов.

В работе В.Абчука (1) раскрыт имидж менеджера, прежде всего с позиций его стиля общения с людьми, стилей руководства, даны рецепты менеджмента проф. Терещенко В.И., Т.Питерса и Р.Уотермена, мысли Г.Фонда. Уделяется внимание такой важной черте личности, как юмор. «Управленческий юмор - 50 шуточных законов Мерфи и их следствия». 6 принципов Питера и 2 аксиомы Паркинсона. Определены черты «нужного тона», необходимых «поведенческих качеств» менеджера таких как естественность, непринужденность, уверенность в себе, интеллигентность, а также речь, улыбка, юмор, хорошие манеры. Создание благоприятной рабочей атмосферы для подчиненных. Исследуется набор отрицательных качеств, которые нежелательны для менеджера. (Р.Разаускас из Вильнюса - 15 качеств. Мерфи - 10 правил для американского бюрократа. Бюрократ - понятие интернациональное). А.М.Бандурка, С.П.Бочарова, Е.В.Землянская. (2) в систематической последовательности рассматривают задачи психологии управления в самых разнообразных организационно-управленческих структурах и социально-психологических ситуациях. Вот основные проблемы менеджмента, которые поднимаются в этих исследованиях: сущность управленческой деятельности, психологический анализ этой деятельности, лидерство, методы психологических воздействий, роль социально-психологической службы в процессе совершенствования системы управления. В практическом пособии Л.Браун (3) для мужчин и женщин вскрывается ряд проблем в работе над профессиональным имиджем, таких как: «мгновенно вызывать симпатию к себе», умело пользоваться языком жестов, разговаривать по телефону, подбирать одежду и накладывать макияж, общаться с представителями прессы, овладеть искусством пуб-

личных выступлений. В исследованиях Ф.Девис (4) выделяются проблемы умения поддерживать имидж на работе: за счет выбора внешнего вида, осанки - «языка тела», голоса и манеры говорить, окружения и даже канцелярских принадлежностей, что дает возможность посылать другим людям важные сообщения, которые способствуют поддержанию нужного рабочего имиджа. А также как преуспеть в личной и профессиональной сферах деятельности. Д.Карнеги (5) в своих работах исходит из того, что управление предприятием, менеджмент, бизнес, предпринимательство - это прежде всего работа с людьми, с каждым в отдельности. Дает 3 совета: как расположить к себе людей; как убеждать в своей правоте; что требуется делать для успеха предприятия, и 4 совета по организации труда менеджера. В исследовании личного имиджа И.Крик-суновой (6) разработаны практические советы по проблемам внешности, выразительности облика, подбору индивидуальной цветовой гаммы, а также, как подчеркнуть свой характер и темперамент, как добиться жизненного успеха. И.Д.Ладанов (7), анализируя проблемы психотехники управления, современного менеджмента, останавливает своё внимание на 3-х существенных, действующих в современном менеджменте, факторах - люди, финансы, техника. «Иерархия сегодня такова, что на первом месте стоят люди». Именно такая система лучше всего подходит для управления экономикой в рыночных условиях. Чтоб успешно и эффективно осуществлять эти функции, менеджеру нужно овладеть психологическими компонентами менеджерского мастерства: уметь взаимодействовать с людьми, убеждать, выступать перед аудиторией, принимать эффективные решения. В работах Г.Г.Почепцова (8) раскрываются секреты технологии построения имиджа, дается описание типам имиджей, рассматриваются проблемы имиджа вчера и сегодня, позиционирование, как основная стратегия построения имиджа, имидж в структуре коммуникативного пространства. «Имидж делового человека - гораздо более серьезный вопрос, чем это представляется на первый взгляд. Это не столько средство завоевать внимание, это скорее способ реагирования на требования своей аудитории». (8 с 97) В построении имиджа менеджера важны не только внешние коммуникативные задачи, но и внутренние такие как: создание атмосферы доверия на предприятии, организация потока «искренней информации», обеспечение удовлетворенности своим статусом каждого работника, работа без конфликтов, оптимизм в отношении к будущему. Изучая задачи имиджологии и пути их решения, В.М.Шепель (9) выделяет такие важные аспекты в работе над имиджем руководителя как: позитивная энергетика, личное обаяние, одежда, внешний вид. Дает советы в поведении при общении с людьми. Представляет 7 характеристик «идеального» типа руководителя, сконструированных на базе результатов

американских и японских исследований в области менеджмента. Приводит результаты ответов лучших французских менеджеров на вопрос: «Что самое важное для хорошего менеджера?». Общение - учебник жизни. Стратегия общения с людьми. Чему учил Н.Макиавелли (1469г - 1527г - итальянский писатель, историк, политический и военный теоретик, пытался раскрыть законы общечеловеческого развития, основываясь на данных из истории и человеческой психики). В учебном пособии В.В.Шпа-линского и Г.Т.Гловченко (10) изложены основы психологии менеджмента и описаны основные положения этой перспективной отрасли современной психологической науки. В нем представлены и обобщены не только новейшие разработки в области психологии менеджмента за рубежом, но и отечественный опыт. Что же касается вопроса имиджа делового человека, то тут авторы затрагивают проблему внешнего вида делового человека, стандарты деловой одежды, особенно при устройстве на работу. Отмечают важность роли имиджемейкера в создании имиджа политика, бизнесмена, менеджера, деятеля культуры, а также фирм и организаций. Искусство представить себя в CV (curriculum vitae) - резюме, как его грамотно заполнять.

Анализ исследования по данной проблеме показывает её недостаточную изученность, все исследования носят больше теоретический характер, мало исследований, касающихся имиджа менеджера среднего звена. Ввиду недостаточной изученности проблемы, мы выбрали тему исследования: имидж менеджера среднего звена. Для проведения эксперимента была набрана группа менеджеров среднего звена - 10 человек. Целью исследования было желание углубить теоретические знания в проблеме построения имиджа менеджера и его перестройки. В процессе исследования были применены специальные методики: Шкала интеллигентности, стиль руководства, шкала оценки лидерских качеств, поведения в конфликтных ситуациях и тд. Исследование имиджа руководителя среднего звена показало, что оно близко к понятию персонализация, которые включает не только естественные свойства личности, но и специально созданные. Это позволяет говорить о возможности качественной перестройки имиджа руководителя, что подтверждает гипотезу исследования. Экспериментальная работа позволила выявить широкий спектр личностных качеств руководителей, характеризующий профессиональный имидж: компетентность, нравственная надежность, гуманитарная образованность, владение психотехнологией. Применение специальных методик позволило выявить ряд показателей имиджа менеджеров требующих перестройки на качественной основе: самоанализ, самооценка. Исследование имиджа среднего звена позволило составить индивидуальный психологический портрет руководителей, включающий: базовые свойства лидеров (активность, темп реакции, эмоциональность, сти-

ли руководства, поведения и деятельности) и программирующие свойства (направленность, интеллект, самосознание, самооценка). Формирующий эксперимент, проведенный по специально разработанной программе, позволил качественно перестроить имидж руководителей среднего звена, что стабилизировало как самооценку менеджера, так и среднегрупповую оценку. Качественная перестройка самооценки профессионально-личностных качеств руководителей и оценки их качеств группой, дали возможность повысить психологическую совместимость менеджеров с сотрудниками отделов, что положительно повлияло на имидж менеджеров, имидж отделов и имидж организации. Управленческий потенциал руководителя среднего звена во многом зависит от успешности овладения психотехникой общения в трудовом коллективе.

На основе проведенных исследований нами разработаны рекомендации по качественной перестройке имиджа руководителей среднего звена.

Работа над имиджем руководителей среднего звена должна стать не только личным делом менеджера, а является важнейшей задачей организации для обеспечения ее процветания и успешности работы трудового коллектива. Стремление людей к руководству должны подкрепляться соответствующей амуницией: общей культурой, нравственной мотивацией поступков, научно-профессиональной компетенцией. Управление требует от менеджера динамизма, быстрой реакции в деле, высокой восприимчивости нового инновационного. Забота о своем имидже - это лучшая самопрезентация руководителя в трудовом коллективе. Наибольший эффект для деятельности организации обеспечивает формирование следующих характеристик профессионального имиджа руководителей среднего звена: компетентность, гуманитарная образованность, владение психотехнологией, нравственная надежность. Обретение профессионального имиджа должно быть ведущей задачей делового человека, лидера - руководителя, т.к. овладение им составляет наиболее существенную личностную и профессиональную характеристику, имеет глубокий практический смысл и позволяет достичь больших успехов в профессионально-управленческой деятельности. Менеджер среднего звена должен овладеть психотехнологией, позволяющей практически реализовать психотехнику в управлении людьми на основе системного анализа общения в трудовом коллективе. В основу формирования имиджа руководителем среднего звена должны быть положены принципы: повторения; непрерывного усиления воздействия; «двойного вызова». Менеджеры среднего звена должны овладеть приемами воздействия имиджа руководителя на коллектив по схеме поэтапного управления поведением людей: привлечение внимания; возбуждение интереса; возбуждение потребности осуществить действие; побуждение к совершению

дела. Систематическая координация самооценки профессионально-личностных качеств руководителей среднего звена и оценки их группой повысит психологическую совместимость руководителя и сотрудников отделов. Реализация имиджа руководителей среднего звена должна осуществляться умелой ориентацией менеджера в деловой ситуации за счет правильного выбора модели поведения.

Проведенные психологические исследования являются лишь I этапом в серии необходимых более углубленных исследований имиджа менеджера среднего звена.

Апробация результатов исследования в данный момент осуществляется в производственном коллективе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абчук В.А. Алфавит менеджмента.- Санкт-Петербург, 1998.
2. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Психология управления.- Харьков, 1998.
3. Браун Л. Имидж - путь к успеху.- Санкт-Петербург, 1996.
4. Девис Ф. Создай себе имидж.- Минск, 1998.
5. Карнеги Д. Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей.- Ленинград, 1991.
6. Криксунова И. Создай свой имидж.- Санкт-Петербург, 1997.
7. Ладанов Н.Д. Практический менеджмент.- Москва, 1995.
8. Лучшие психологические тесты.- Х., 1994.
9. Почепцов Г.Г. Профессия: имиджмейкер.- К., 1998.
10. Словарь практического психолога.- Минск, 1998.
11. Шепель В.М. Имиджология. Секреты личного обаяния.- Москва, 1997.
12. Шепель В.М. Ортобиотика: слагаемые оптимизма.- Москва, 1996.
13. Шпалинский В.В., Головченко Г.Т. Психология менеджмента.- Харьков, 1998.

Поступила в редакцию 5.05.99 г.

А.Б. Коваленко

Творчий тренінг як метод стимуляції процесу розуміння творчих задач

В статье рассматривается модифицированный вариант творческого тренинга для активизации процесса понимания творческих задач. Он основывается на положении о том, что систематическое решение творческих задач ведет к формированию творческого мышления. Предлагаются специальные средства (подсказки, утрудняющие условия), которые применяются в процессе решения творческих задач и являются одним из условий активизации процесса понимания.

Однією з складових проблеми оптимізації процесу розуміння творчих задач є наявність відповідних засобів та прийомів. При організації процедури творчого тренінгу ми виходили насамперед з наступних положень.

Засадовим положенням стала теза про те, що систематичне залучення суб'єкта в творчу діяльність, формування готовності до неї стає можливим за умови спеціальної організації навчання учнів базовим вмінням розв'язання творчих задач.

Як зазначалося вище, розуміння розглядається нами як процес і як результат. Перебіг процесу розуміння залежить від рівня знань, попереднього досвіду суб'єкта, від рівня сформованості мислительних стратегій, а також інших компонентів, які визначають його успішність. У свою чергу це впливає на існуючу в суб'єкта систему смислів; це може бути розширення та доповнення її, або ж суттєва перебудова та докорінна їх зміна. Крім цього, оперування належним обсягом інформації веде до прискореного розвитку операціонального компоненту розуміння, що відкриває суб'єкту можливість піднятися на більш високий якісний рівень застосування мислительних стратегій, а також формує ті властивості мислення, які зумовлюють більш продуктивну переробку ним нової інформації. У свою чергу, як складова процесу розв'язання творчих задач, розуміння прискорює творчу діяльність, призводить до піднесення мислення до рівня, притаманного зрілим формам творчої діяльності.

Тому активізація процесу розуміння повинна здійснюватися, спираючись на досвід розвитку мислення шляхом оптимізації всіх компонентів цього процесу.

Процес оптимізації має враховувати оптимальну форму подання задачі, обсяг інформації в ній, рівень її складності. Не менш важливу роль при цьому відіграють чинники особистісного порядку. У зв'язку з цим вкрай важливим видається формування у піддослідних позитивної мотивації, стійкого пізнавального інтересу, а також тих якостей мислення, від яких безпосереднім чином залежить успішне розуміння і розв'язання творчих задач.

Зазначені положення і були покладені в основу нашого експериментального навчання, головним засобом якого слугував творчий тренінг. У даному дослідженні ми використовували модифікований нами варіант творчого тренінгу, який включав елементи творчого тренінгу КАРУС (В.О.Моляко) [5]. Творчий тренінг КАРУС протягом останніх років підтвердив свою ефективність як спеціальний метод формування творчого мислення. Цей метод пройшов практичну апробацію на матеріалі дослідження творчого мислення у школярів та студентів у ході засвоєння ними різних навчальних дисциплін (хімії, креслення, фізики, біології тощо).

Розроблений нами модифікований варіант творчого тренінгу припускає використання підказок і утруднюючих умов. Зупинимось більш детально на особливостях їх використання в умовах експериментального навчання.

Подання підказки виявляється ефективним при дотриманні наступних вимог:

- 1) підказка надається в момент «блокади», коли дозріли умови для її використання [2];
- 2) за умови інтересу до задачі;
- 3) підказка має містити мінімум нової інформації, достатньої аби підштовхнути суб'єкта до подальшого пошуку розв'язку;
- 4) підказка має стимулювати розвиток процесуальних (операціональних) складових розуміння, а не вказувати правильний шлях розв'язання;
- 5) підказка має допомагати суб'єкту сконцентрувати увагу на провідній частині, але прямо не розкривати смисл задачі.

В нашому дослідженні прийом підказки відігравав подвійну роль діагностичну (визначали труднощі в розумінні) й навчаючу (допомагали в подоланні труднощів), підказки подавалися у вербальній (підказка-вказівка і підказка-запитання) і наочній (підказка-креслення, підказка-рух) формах. Ми прагнули до того, щоб підказки лише спрямовували роботу, але не заважали вияву самостійності мислення.

Вибір змісту підказки зумовлювався наступними чинниками: етапом розв'язання задачі, рівнем знань та попереднього досвіду суб'єкта, а також характером припущеної піддослідним помилки.

Зупинимось стисло на такому чинникові, як складність. При розв'язанні понятійно-образних задач учні досить часто допускали помилки у тих випадках, коли перед ними стояло завдання уявити складну конструкцію, в якій взаємодіяли більш як два вали. До помилок призводила, зокрема, нестача даних в умові, бо останні необхідно було виводити шляхом логічних міркувань. Таке траплялося, коли технічні задачі подавалися в текстовій або графічній формі; піддослідному в цьому випадку треба було побудувати креслення або дати до нього відповідне пояснення.

Підказки мали на меті у даному разі, по-перше, корекцію помилок, що припускалися, і, по-друге, активізацію мислительної діяльності суб'єкта. Підказки подавалися в разі відсутності у піддослідного плану розв'язання задачі, або ж труднощів, що виникали упродовж експерименту на тих чи інших фазах процесу розуміння. Підказка надавалася в разі звернення піддослідного до експериментатора або тривалої зупинки, що могла призвести до відмови від участі піддослідного в дослідженні.

Звернемося тепер до конкретних форм підказок, які використовувалися у нашому дослідженні. Підказки подавалися нами у формі вказівки і запитання. Перша мала на меті концентрацію уваги піддослідного на певній частині умови. Це могло бути просте повторення центральної ланки умови або вказівка, використання якої допомагало правильному розумінню (приміром, «Спробуй почати розв'язувати задачу з кінця»). У деяких випадках підказка-вказівка мала інформаційний характер - мета полягала в поданні піддослідному лише відсутньої у нього інформації.

Підказка-запитання також спрямовувалась на те, щоб сконцентрувати увагу на певній частині умови задачі, вказати напрямок її розв'язання або правильного розуміння. В результаті мислительна діяльність піддослідного значно активізувалась, адже з'являлась можливість одержати відповіді на запитання.

Наочні підказки використовувались у формі креслення (ескіза, схеми, рисунка) та підказки-руху. Вони застосовувалися при помилках у побудові креслення піддослідним і свідчили про низький рівень розвитку його образних уявлень, невміння перекодувати інформацію на «свою» мову. Підказка-креслення мала на меті надання допомоги при зображенні схем, рисунків, коли умова технічної задачі мала текстову форму, а також у ході розв'язання інших типів задач, що допомагало їх правильному розумінню.

Підказка-рух являла собою імітацію обертання вала і подавалась при неправильному уявленні піддослідного про напрямок обертання валів. Такі помилки виникали у них в разі потреби уявити рух двох і більше валів одночасно. В одних випадках підказки мали суто інформаційний характер, сприяючи, переважно, поповненню знань або активізації мнемічних процесів. В інших випадках (що важливіше) давала змогу знаходити правильний шлях розв'язання задачі, співставляти дані, що містяться в умові, між собою та власними знаннями. Саме такі підказки виявлялися найефективнішими в оптимізації процесу розуміння.

На основі одержаних результатів можна зробити узагальнюючі висновки щодо особливостей застосування підказки.

По-перше, подання підказки протягом усього процесу розв'язання недоцільне. У процесі навчання мінімум часового інтервалу між поданням задачі і підказкою повинен передбачати усвідомлення задачі, а його максимум не повинен перевищувати часу її самостійного розв'язання. Підказка виявлялася неефективною в разі відсутності у піддослідного знань щодо розуміння одержаної інформації. По-друге, підказка виявлялася надлишковою в разі наявності в ситуації достатньої кількості ключів, що дозволяють піддослідному отримати правильну відповідь. В останньому випадку підказка лише прискорювала процес розв'язання.

Таким чином, проведений аналіз показав, що на успішність розв'язання задачі впливає не тільки сам факт одержання підказок, але й їх різновид, етап аналізу задачі, на якому подається підказка, частота їх подання тощо.

Крім підказок застосовувалися спеціальні утруднюючі методи [5], використання яких мало своє цільове призначення.

1. Метод інформаційної недостатності. Цей метод передбачав подання задачі з пропущеними певними даними в умові

- коли з умови виключались дані про напрямки обертання валу, швидкість руху, віддаль між валами і т.д.;

- коли використовувались різні форми подання задачі (текстової і графічної).

2. Метод інформаційної перенасиченості. Даний метод ґрунтувався на включенні в умову зайвої інформації.

Обидва ці методи виявлялися достатньо ефективними на початкових стадіях розв'язання.

3. Метод раптових заборон. Метод полягав у тому, що на певному етапі розв'язання задачі піддослідному не дозволялось використовувати певні механізми (передачі руху) або якісь варіанти розв'язання (наприклад, алгоритмічний). Застосування цього методу сприяло руйнуванню стереотипів, розвитку гнучкості мислення, формуванню вміння змінювати діяльність залежно від обставин.

4. Метод часових обмежень. Спрямований на вивчення особливостей мислительної діяльності в умовах, близьких до екстремальних. При обмеженні часу суб'єкт намагався знайти найбільш простий і найбільш відомий йому шлях розв'язання проблеми. Застосування цього методу допомагало виявити стереотипи мислення, розвивати здатність діяти в умовах, наближених до екстремальних.

5. Метод швидкісного ескізування. Цей метод виконував у процесі розв'язання понятійно-образних задач функцію допомоги у використанні ескізів, рисунків, схем, креслень тощо. Окрім того, він давав можливість проаналізувати процес розуміння, рівень сформованості образних уявлень, показники знань та попередній досвід. Мета швидкісного ескізування: сприяти контролю власної мислительної діяльності, формуванню образних уявлень, виробленню вміння перекодувати інформацію на «свою» мову, оперувати знаннями.

6. Метод нових варіантів. Сприяв пошуку піддослідним нового варіанту розв'язання. Застосування цього методу допомагало руйнуванню стереотипів.

Вищезазначені спеціальні методи, за допомогою яких створювалися штучні труднощі в ході розв'язання задачі, використовувалися нами з метою формування в суб'єкта вміння аналізувати умову задачі (методи інформаційної недостатності та перенасиченості), перекладати умову задачі на іншу «мову», схематизувати її (метод швидкісного ескізування, подання понятійно-образних задач в трьох формах).

Аналіз ефективності процесу розуміння творчих задач показав, що остання значною мірою залежить від особливостей когнітивно-стильових властивостей особистості, зокрема, гнучкості мислення та переважання образного чи вербального способу переробки інформації.

Застосування зазначених методів хоча і створювало штучні труднощі для розуміння задачі, разом з тим сприяло розгортанню процесу розуміння. Труднощі, що долалися за допомогою підказок, виступали умовою процесу розв'язання. Застосування утруднюючих умов привчало піддослідних діяти в нешаблонних умовах, руйнувати стереотипи, активізувати мислительну діяльність, розвивати здатність всебічно аналізувати умову задачі, і все це врешті-решт вело до формування гнучкості мислення.

У процесі використання творчого тренінгу діагностувався рівень розвитку розуміння та рівень операціональної переробки інформації. Оперування новою інформацією на рівні пошуку аналогів характерне для всіх без винятку піддослідних, хоча в деяких випадках оперування виявлялося лише на рівні пошуку наближених аналогів.

Отже, оптимізація процесу розуміння відбувалася в кількох напрямках:

- в напрямку стимуляції мислительної діяльності суб'єкта за допомогою підказок (подача недостатньої інформації або актуалізація наявних знань і досвіду);
- в напрямку формування у піддослідних гнучкості мислення за рахунок виконання діяльності в нешаблонних ситуаціях, в утруднюючих умовах;
- в напрямку формування у піддослідних загального позитивного ставлення до процесу розв'язання задач.

Повертаючись до аналогічних процедур, зазначимо, що для формування такої властивості мислення як гнучкість і оптимізації процесу розуміння Є.В.Заїка, зокрема, пропонував комплекс інтелектуальних ігор з метою формування елементарних мислительних операцій - аналізу, синтезу, порівняння та ін.; розвитку активності [1].

Вправи, що складають зміст комплексу інтелектуальних ігор, безсумнівно, сприяють формуванню окремих операцій та характеристик мислення. Даний метод універсальний і використовується на заняттях з будь-якого предмету як загальнотренувальний.

Звичайно, що виконання завдань супроводжувалося появою помилок, аналіз яких виявив наступне.

Дуже часто помилки виникали внаслідок установки піддослідного на запам'ятання, яка гальмувала процес розуміння прихованого смислу задачі. Таким чином, у педагогічному керівництві процесом розуміння треба ставити завдання на розуміння, уникаючи орієнтації на запам'ятовування.

При цьому способи постановки завдання на розуміння мають варіюватися залежно від характеру матеріалу, віку і рівня підготовки суб'єкта. Одним з важливих способів керівництва процесом розуміння є чіткі, ясні, точно сформульовані запитання. Від того, як вони будуть поставлені, значною мірою залежить, що стане об'єктом мислительної активності, на які сторони цього об'єкта буде скеровуватися думка піддослідного.

Як зазначалося вище, формування пізнавального інтересу складало особливу мету нашого дослідження. Однією з умов стимуляції інтересу до певних об'єктів є доступність останніх для розуміння, (як за рівнем розуміння, так і за обсягом). Тому наше завдання полягало у тому, аби знайти «золоту середину», якою утримувався інтерес.

Головною умовою успішного застосування творчого тренінгу, як виявилось, є систематичність його використання при викладанні різних навчальних дисциплін та в позаурочний час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Заика Е.В. Комплекс интеллектуальных игр для развития мышления учащихся // Вопросы психологии.- 1990.- № 6.- С. 86-92.
2. Исследование проблем психологии творчества /Отв. ред. Я.А.Пономарев.- М., 1983.- 336 с.
3. Коваленко А.Б. Психология понимания творческих задач.- К., 1994.- 116 с.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості.- К., 1989.- С. 251-300.
5. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач.- К., 1983.- 96 с.
6. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования.- М., 1958.- 146 с.

Поступила в редакцию 28.05.99 г.

Т.Б. Кодлубовская

Влияние природных запахов на состояние тревожности человека

У статті подані результати дослідження впливу запаху природної ефірної олії сосни на стан тривожності людей різних вікових категорій. Отримані дані демонструють здатність природних запахів гармонізувати емоційні та функціональні стани особистості.

Тревожность — индивидуальная психологическая особенность, которая проявляется в склонности человека к частым и интенсивным переживаниям тревоги.

На психологическом уровне тревога ощущается как напряжение, озабоченность, нервозность, чувство грозящей неудачи, неопределенности и невозможности принятия решения.

На физиологическом уровне реакции тревоги проявляются в усилении сердцебиения, учащении дыхания, увеличении минутного объема циркуляции крови, повышении артериального давления, возрастания общей возбудимости, снижения порога чувствительности.

Оптимальный уровень тревоги необходим организму для эффективного приспособления к действительности. В этом случае тревога является адаптивной. Чрезмерно высокий как и чрезмерно низкий уровень являются дезадаптивными и проявляются в общей дезорганизованности деятель-

ности и поведения. Крайние значения тревожности оказывают отрицательное влияние и на саморазвитие личности.

Тревожность входит в качестве одного из основных компонентов в «посттравматический синдром», т.е. комплекс переживаний, обусловленных пережитой психической или физической травмой. Тревожность может являться предвестником невроза, а также его симптомом.

Проблема преодоления тревожности является на сегодня одной из актуальных задач практической психологии. Эту проблему можно решить, используя комплекс методов:

- овладение (осознания) причины состояния тревожности самой личностью;
- устранение тревожности как относительно устойчивого личностного образования;
- снятие отрицательных последствий тревожности (нарушение сна, наличие страхов и т.д.).

Если в настоящее время для преодоления тревожности широко используется в практической психологии аутогенная тренировка, психологическая коррекция с комплексным воздействием цвета, музыки и тактильных прикосновений, то влияние природных ароматов на психоэмоциональное состояние на сегодня остается изученным недостаточно. Нам представляется, что осознание причины тревожности и снятие ее отрицательных последствий возможны с помощью использования природных запахов.

В связи с тем, что обонятельный анализатор анатомически связан с лимбической системой мозга (гипокамп, гипофиз, гипоталамус), отвечающей за наши эмоции, сознание и подсознание, воздействие запаха может оказывать практически мгновенное изменение психоэмоционального состояния человека. Все запахи эмоционально окрашены и могут вызывать те или иные ассоциации и воспоминания, и тем самым способствовать высвобождению подавленных годами отрицательных переживаний. Ароматы, выделяющиеся растениями в окружающую среду, содержат большое разнообразие активных веществ, влияющих на организм человека.

Попавшая через обонятельные пути в организм человека, ароматические вещества способны изменять не только психоэмоциональное состояние человека, а также различные физиологические показатели: частоту сердечных сокращений, активность подкорковых нервных центров, напряжение нервной системы, уровень течения гормональных и биохимических процессов в организме. Поэтому представляется оправданным исследовать изменение тревожности людей под воздействием запаха эфирных масел растений.

Для проведения исследования была сформирована группа испытуемых в количестве 50 человек.

Данную выборку составили воспитатели детского сада № 681 Ленинградского р-на г. Киева и пациенты Киевского городского центра здоровья.

В целях максимально достоверных результатов в основу методического обеспечения исследования были положены следующие принципы:

- а) проведение исследования среди испытуемых разной возрастной категории;
- б) использование одного и того же одоранта (запаха) для каждого участника исследования;
- в) применение простых и доступных психофизиологических методик, исключающих быстрое утомление людей.

Выбор запаха осуществлялся по следующим принципам:

- а) запах должен быть хорошо знаком испытуемым;
- б) запах не должен вызывать аллергических реакций (выполнялся предварительный опрос и тестирование на данный одорант).

Вышеперечисленным принципам соответствовал запах натурального эфирного масла сосны. По данным ароматерапевта доктора Э. Баха, запах эфирного масла сосны оказывает общеукрепляющее, очищающее и восстанавливающее действие и показан при нервной депрессии, при состоянии безнадёжности и страха, как защитное средство.

Ароматизация проводилась в одном и том же помещении в индивидуальном порядке с помощью деревянного ароматизатора.

Дозировка эфирного масла сосны составляла три капли на пористую поверхность ароматизатора. Время ароматизации не более десяти минут.

Для проведения исследования были подобраны следующие методики:

1. Для определения состояния тревожности был применен цветовой тест Люшера в компьютерном варианте.
2. Для определения функционального состояния организма (частоты сердечных сокращений, уровня активности подкорковых нервных центров, напряжения вегетативной нервной системы) была применена методика оценки функционального состояния организма Р.М. Баевского на базе аппаратно-компьютерного диагностического комплекса «Микрокард-97».

Психофизиологические методики проводились дважды - до и после ароматизации.

В ходе проведенных исследований были получены следующие результаты:

1. По тесту Люшера из 50 испытуемых уровень тревожности:
 - уменьшился у 33 человек на 55,2%;
 - увеличился у 12 человек на 42,8%;
 - не изменился у 5 человек.
2. По методике Баевского из 50 испытуемых:
 - а) частота сердечных сокращений:
 - уменьшилась у 34 человек на 4,7%;
 - увеличилась у 16 человек на 3,7%;
 - б) уровень активности подкорковых нервных центров:
 - уменьшился у 18 человек на 50,0%;
 - увеличился у 25 человек на 52,8%;

- не изменился у 7 человек.
- в) напряжение вегетативной нервной системы:
 - уменьшилось у 34 человек на 39,1%;
 - увеличилось у 16 человек на 35,2%;

Анализ данных, полученных в результате проведенных исследований, выявил следующие особенности:

1. Под воздействием запаха эфирного масла сосны происходит явная тенденция уменьшения тревожности.
2. Наблюдается гармонизация функционального состояния организма людей путем повышения активности подкорковых нервных центров и выравнивания баланса между парасимпатическим и симпатическим отделами вегетативной нервной системы.
3. Происходит нормализация адаптационных возможностей организма людей как на психологическом так и на физиологическом уровне.

Понимая, что данные исследования касаются изменения ситуационных эмоциональных состояний, мы предполагаем в дальнейшем проследить временную динамику изменения эмоциональных состояний и динамику индивидуального поведения под влиянием природных запахов. Начатые исследования в области практического применения природных запахов открывают принципиально новые пути решения проблемы гармонизации эмоциональных состояний людей. Проведенные исследования показывают, что запах и обоняние - явления гораздо более сложные и влияющие на нашу жизнь в большей мере, чем мы полагали до недавних пор. Дальнейшие исследования в этой области могут внести свой вклад в понимание новых механизмов регуляции эмоциональных состояний.

ЛИТЕРАТУРА

1. Брехман И.И. Человек и биологически активные вещества.- М., 1980.
2. Баевский Р.М. Математический анализ изменений сердечного ритма при стрессе.- М., 1984.
3. Кириленко Т.С. Теоретические аспекты проблемы психических состояний человека // Проблемы философии.- 1989.- №79.
4. Мозговой В.И. Основные направления стрессоустойчивости - стрессоуязвимости личности. // Вестник харьковского государственного университета.- №439.- Харьков.- 1999.
5. Райт Р.Х. Наука о запахах.- М., 1996.

Поступила в редакцию 6.05.99 г.

К. Костенко

Негативна афективність та дистрес у післяінфарктному періоді

В статье представлены результаты исследования негативной аффективности, а также соматического и когнитивного дистресса у больных ишемической

болезнью сердца, перенесших инфаркт миокарда. Использовались методики, разработанные J. Denollet: «Общая шкала состояний и настроений» и «Шкала жалоб на здоровье». На основании кластерного анализа выделено три типа пациентов, дифференцированных по оценке своего состояния: «отрицающие болезнь», «уставшие» и «слабые». Каждый из этих типов требует различного подхода в реабилитационном периоде.

У наш час глобальних катаклізмів, суспільних трансформацій та нервових перевантажень серцево-судинні захворювання лідирують серед причин смертності серед населення. У розвитку патологічних розладнань людського організму все більшого значення набувають психологічні та соціальні фактори, і тому дуже важливим є особистісний підхід до терапії подібних станів.

Емоційна сфера пацієнтів із серцевими захворюваннями досліджується досить давно, і на сьогодні найбільш вивчена галузь - це емоційні реакції хворих так званого поведінкового типу А, який був виділений американськими кардіологами Фрідманом та Розенманом, та характеризується наявністю внутрішнього напрудження, нетерпеливості, агресивності, підвищеної амбіційності, прагнення домінування. У сучасній літературі ця проблематика представлена роботами С. Положенцева, Д. Руднева [2], А. Гоштаутаса [1], J. Dimsdale, Т. Hackett [5] та багатьох інших. Встановлено також взаємозв'язок між схильністю до серцевих захворювань та тривожністю [7], відсутністю соціальної підтримки [8], депресією [6].

Психологічні фактори можуть впливати на людину тривалий час, а такі, як негативна афективність та емоційний дистрес, асоціюються з летальним виходом для пацієнтів, що перенесли інфаркт міокарду. Дослідження, які провели J. Denollet, S. Sys та ін. [4], дозволило виділити дискретний особистісний тип хворих коронарною хворобою серця, котрий характеризується високим рівнем як негативної афективності, так і емоційного дистресу. Це так званий тип Д (підвержені дистресу) - пацієнти, які переживають негативні емоції, але не виражають їх відкрито та намагаються пригнічити дистрес іншими, неадаптивними шляхами. Також було підтверджено, що рівень емоційного дистресу та зв'язок між ним та смертністю не залежить від серйозності захворювання. На смертність великою мірою впливають когнітивні характеристики депресії, тобто інтерпретація власного життя як серії невдач.

Мета нашого дослідження - виявити, як пацієнти, які перенесли інфаркт міокарду, оцінюють свій фізичний та психологічний стан, які проблеми, пов'язані з хворобою, турбують їх найбільшою мірою, а також визначити основні типи хворих за оцінкою їми свого стану. Отримані результати можуть бути враховані у практичних рекомендаціях психологам та лікарям, які працюють з такими пацієнтами.

Методи

У дослідженні брали участь 64 пацієнти: чоловіки віком 48-75 років, хворі ішемічною хво-

обою серця, на 3-4 тижні після перенесення інфаркту міокарда.

Були використані нові методики, які лише нещодавно з'явилися і стали використовуватись у практиці західних країн і потребують подальшого вивчення: це «Загальна шкала станів та настроїв», за допомогою якої вимірювався рівень негативної та позитивної афективності та «Шкала скарг на здоров'я», яка використовувалася для вимірювання рівню соматичного та когнітивного дистресу. Обидві методики розроблені та представлені бельгійським вченим Ж. Денноле [3].

«Загальна шкала станів та настроїв» складається з 20 характеристик станів та настроїв пацієнтів, причому 10 з них відповідають негативним станам (негативна афективність), та 10 - позитивним (позитивна афективність). За допомогою цієї шкали можна визначити, як оцінюють свій стан пацієнти (не тільки взагалі позитивним чи негативним, але й більш детально: які саме негативні та позитивні характеристики оцінюються їми вище або нижче).

<i>Характеристики негативної афективності</i>	<i>характеристики позитивної афективності</i>
1 зморений	активний
2 виснажений	старанний
3 безпорадний	веселий
4 втомлений	пожвавлений
5 байдужий	розслаблений
6 слабкий	заповзятливий
7 фізично слабкий	рухливий
8 присталий	комунікабельний
9 ослаблений	бадьорий
10 боязливий	впевнений у собі

Пацієнти отримали бланки, де вони були повинні оцінити свій стан та настрої за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5).

Валідність даної шкали була підтверджена за допомогою ієрархічного кластерного аналізу. Виявилось, що всі 20 характеристик даної шкали розділилися на 2 основні великі групи: група негативної та група позитивної афективності. Але дві з характеристик (розслаблений та заповзятливий), які в шкалі відносились до позитивної афективності, потрапили в групу негативної. Крім того, і у відповідях пацієнтів ці два поняття не використовуються у позитивному смислі. Можливо, що це можна пояснити особливостями нашої ментальності. У вітчизняному досвіді довгий час поняття «заповзятливий» несло на себе негативний відтінок, також і «розслаблений» сприймався як синонім «байдужого», «ледачого» та т.і. Ці факти треба враховувати при адаптуванні західних методик для українських досліджень.

«Шкала скарг на здоров'я» складається з двох частин: перша описує основні соматичні проблеми, які зустрічаються у пацієнтів із серцево-судинними захворюваннями та вимірює рівень соматичного дистресу; друга - описує основні

проблеми когнітивного характеру та вимірює рівень когнітивного дистресу. Кожна частина містить в собі по 12 пунктів. Пацієнти отримали бланки, де їм було запропоновано оцінити наскільки їх турбує та чи інша проблема за п'ятибальною шкалою (від 1 до 5).

На основі даних, отриманих за цими методиками, при використанні кластерного аналізу були виділені та охарактеризовані основні типи хворих за оцінкою їми свого стану.

Результати

- Середній показник негативної афективності (mean) у групі досліджуваних дорівнює 1.77 (при max = 5), SD = 0.239. Середній показник позитивної афективності дорівнює 3.06 (при max=5), SD = 0.854.
- Найбільшу кількість балів отримали характеристики: рухливий (mean=3.86) та старанний (mean=3.83). Найменшу кількість балів отримали характеристики: байдужий (mean=1.14) та розслаблений (mean=1.14).
- Середній показник соматичного дистресу дорівнює 2.56 (при max=5), SD = 0.319. Середній показник когнітивного дистресу дорівнює 2.66 (при max=5), SD = 0.700
- Найбільшою мірою пацієнтів турбують наступні соматичні проблеми: безсоння (mean= 3.16), відчуття себе невідпочившим (mean=2.88). Найменшою мірою: гострий біль у серці та грудях (mean=2.03), задихання (mean= 2.25).
- Найбільшою мірою пацієнтів турбують наступні психологічні проблеми: думки, що щось серйозне погрожує організму (mean=3.44) та думки, що раніше міг працювати більше (mean=3.31). Найменшою мірою: думки про те, що всі проблеми б вирішилися, якби був фізично здоровим (mean= 1.31) та відчуття пригніченості при думках про роботу (mean=1.74).

За допомогою кластерного аналізу було виділено 3 групи пацієнтів, які диференційовані за оцінкою їми свого стану. Оцінки характеристик позитивної афективності не відрізняються в усіх 3-х групах.

- *Перша група (58%)* характеризується низькими показниками негативної афективності взагалі, її основні проблеми соматичного характеру пов'язані зі сном (безсоння, неможливість спати), а когнітивного - зі страхом перед хворобою.
- *Друга (34%)* характеризується високими показниками по характеристиках, пов'язаних із втомленістю, соматичні проблеми їх турбують невеликою мірою, з когнітивних - пов'язані із соціальними моментами (зменшення власної цінності).
- *Третя (8%)* характеризується високими показниками по характеристиках, пов'язаних із слабкістю. Основні соматичні проблеми - болі в серці та задихання, когнітивні - пов'язані із загрозою для організму (думки про серйозність захворювання, що щось серйозне погрожує

організму), соціальні моменти турбують меншою мірою.

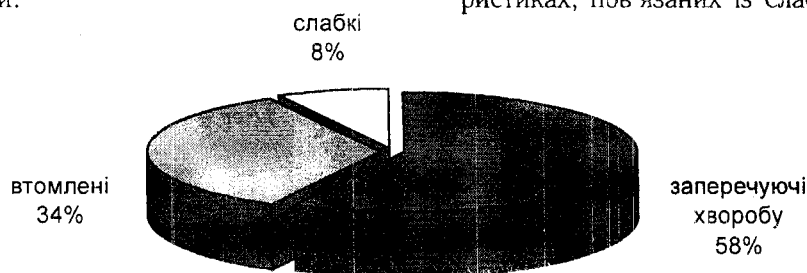
Обговорення

Рівень позитивної афективності в групі досліджуваних виявився значно більшим, ніж рівень негативної. Це можна пояснити наступними обставинами:

1) Можливе свідоме приписування пацієнтами себе позитивних характеристик з метою привести соціально бажане враження.

2) Негативна афективність може витіснитися несвідомо, пацієнти, оцінюючи свій стан, іноді ідентифікують його із тим станом, який їм був властивий до захворювання. Тобто спостерігається так зване «заперечення хвороби», що може мати як позитивні, так і негативні наслідки.

Серед характеристик свого стану і настрою, пацієнти найбільшою мірою відчувають себе рухливими, старанними, веселими, поживавленими, а найменшою мірою - байдужими, розслабленими, фізично слабкими.

Мал.1. Типи хворих за оцінкою свого стану

У пацієнтів **першого типу** (*заперечуючі хворобу*) спостерігається внутрішній конфлікт: з одного боку, зовні вони намагаються заперечувати хворобу, призводити враження бадьорих та впевнених у собі, а з іншого боку, вони відчувають страх перед хворобою, що на соматичному рівні відображається у неможливості спати, безсонні. Така реакція може бути деструктивною, так як внутрішній конфлікт обумовлює підвищення тривожності, і може призвести до погіршення стану хворого. Але ця реакція може давати також і психотерапевтичний ефект, коли хворий завдяки самонавіюванню може дійсно перестати перебувати у негативному стані та подолати так зване «занурення у хворобу». Група людей, які відносяться до цього типу виявилася найбільшою.

Пацієнти **другого типу** (*втомлені*) мають найбільш конструктивну реакцію на хворобу, так як вважаючи себе лише втомленими, але ніяк не слабкими, рипускають, що поновлення сил є можливим. Вони намагаються подолати хворобу, не відчуваючи страху перед нею. Більш за все їх турбують соціальні моменти, завдяки чому вони прагнуть скоріше увійти у повноцінне життя. Для цього типу підтримка оточуючих є важливою умовою скорішої реабілітації.

Стан пацієнтів **третього типу** (*слабкі*) можна назвати «зануренням у хворобу». Вони дуже пере-

Рівень соматичного дистресу виявився нижчим, ніж рівень когнитивного дистресу, що, можливо, пов'язано з прийняттям пацієнтами відповідних медикаментів, завдяки чому вони меншою мірою відчувають фізичне занепокоєння. Але як рівень соматичного, так і рівень когнитивного дистресу виявився помірним, хоча серед ознак когнитивного дистресу спостерігалася більша дисперсія оцінок. З проблем, пов'язаних із здоров'ям, пацієнтів найбільш турбує безсоння, що як раз може бути великою мірою пов'язано із емоційним станом. До дистресу призводить не стільки сам фізичний стан у післяінфарктному періоді, а занепокоєння, тривога з приводу цього стану. В залежності від оцінки свого стану можна виділити три типи пацієнтів:

- 1) «**Заперечуючі хворобу**» (мають низькі показники негативної афективності взагалі).
- 2) «**Втомлені**» (мають високі показники по характеристиках, пов'язаних із втомленістю).
- 3) «**Слабкі**» (мають високі показники по характеристиках, пов'язаних із слабкістю).

живають з-за хвороби, вважають себе безпорадними перед нею, більше ніж інші заціклюються на її соматичних проявах, що призведе до їх ще більшого погіршення завдяки самонавіюванню. Ці хворі практично не турбуються щодо соціальних моментів, їх не дуже занепокоюють соціальні наслідки хвороби, і тому вони не мають сильного стимулу подолати захворювання. Цей тип хворих переносить хворобу найбільш важко і тому потребує особливої уваги з боку психологів та лікарів.

Відповідно із зробленими висновками, можна рекомендувати психологам та лікарям, працюючим з пацієнтами, що перенесли інфаркт міокарду, здійснювати диференційований підхід до психотерапії, враховуючи можливі типи самооцінки хворих та їх скарг на здоров'я.

1) **Для першого типу:** виявляти латентний стан цих хворих, знімати внутрішній конфлікт шляхом бесіди з пацієнтом, направляти на конструктивні дії, які знімають внутрішню тривогу.

2) **Для другого типу:** забезпечити пацієнтам умови для відпочинку. Їм більш ніж іншим потрібний спокій, а також підтримка оточуючих.

3) **Для третього типу:** Ці хворі найбільшою мірою потребують медичного контролю, так як їх реабілітація проходить найбільш важко. Важливо переорієнтувати їх на соціальну сферу життя, допомогти їм включитися у спільну стратегію

боротьби з захворюванням разом із пацієнтами, які знаходяться з ним у палаті.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гоштаутас А. Изучение особенностей личности в профилактических исследованиях ишемической болезни сердца // Первичная психологическая профилактика и реабилитация больных.- ИБС.: Вильнюс, 1982
2. Положенцев С. Д., Руднев Д. А. Поведенческий фактор риска при ишемической болезни сердца (тип А).- Л., 1990.
3. Dennolet J. Personality @ Rehabilitation of Coronary Heart Disease. Gent, 1991-92.
4. Denollet J., Sys S., Brutsaert D. Personality and mortality after myocardial infarction / «Psychosomatic Medicine».- 1995.- Vol. 57: 582-591.
5. Dimsdale J., Hackett T., Block P., Hutter A. Emotional Correlates of Type A Behavior Pattern // Psychosomatic Medicine Vol. 40, No.7 (November 1978).
6. Frasure-Smith N., Lesperance F., Talajic M. Depression and 18-Month Prognosis after Myocardial Infarction / «Circulation» 1995, Vol.91: 999-1005.
7. Kawachi I., Sparrow D., Vokonas P., Weiss S. Symptoms of Anxiety and Risk of Coronary Heart Disease. The Normative Aging Study / «Circulation», 1994, Vol. 90: 2225-2229.
8. Orth-Gomer K., Rosengren A., Wilhelmsen L. Lack of social support and incidence of coronary heart disease in middle-aged Swedish men / «Psychosomatic Medicine», 1993 Jan-Feb, 55 (1): 37-43.

Поступила в редакцию 7.05.99 г.

Г.С. Кочарян

Сексуальные дисфункции у мужчин и трансформации их поведения

Аналіз результатів проведених нами раніш обстежень, та дослідження, що проводяться, дозволили нам виділити у чоловіків з сексуальними порушеннями слідуючі типи трансформацій їх поведінки, що пов'язані з цими порушеннями: 1) унікаючий; 2) спрямований на збереження колишнього подружнього статусу (компенсаторний варіант), маніпулятивний варіант; 3) спрямований на створення образу високопозитивного чоловіка; 4) сублімація та феноменологічно близькі до неї зміни поведінки; 5) спрямований на усунення сексуального розладу; 6) астеничний; 7) субдепресивний-депресивний; 8) поширення страху невдачі на ситуації, не пов'язані з інтимною близькістю; 9) втрата ініціативи в установленні відношень з жінками, специфічні обмеження при виборі партнерші; 10) трансформації поведінки, зумовлені динамічними характерологічними зрушеннями.

Исследуя пациентов с сексуальными дисфункциями, врач, как правило, сосредоточивает свое внимание на выявлении у них копулятивных нарушений, оставляя без достаточного внимания пове-

денческие изменения, которые развиваются у них в связи с этими нарушениями. Это в значительной степени контрастирует с фиксацией внимания на трансформациях поведения у лиц с нарушениями половой идентификации, полоролевого поведения и психосексуальной ориентации. Отмеченное связано с тем, что поведенческие нарушения у названных категорий больных как бы являются сущностными для них и, что вполне естественно, попадают в эпицентр исследовательского интереса. При этом речь идет о так называемом сексуальном поведении.

Вместе с тем следует отметить, что среди лиц, обращающихся к врачу-сексопатологу, значительно преобладают именно те, у которых имеют место какие-либо копулятивные дисфункции (эрекционные, эякуляторные и т.д.). Тем не менее изменения их поведения, связанные с указанными дисфункциями, не становились предметом самостоятельного изучения.

По нашему мнению, не следует ограничиваться только изучением сексуального поведения. Необходимо также исследовать и другие поведенческие трансформации, возникающие в связи с сексуальными дисфункциями. Только в этом случае можно будет говорить о целостном представлении об особенностях поведения больных с указанными дисфункциями.

Анализ полученных нами ранее при специальных клиничко-психологических исследованиях данных по изучению поведения мужчин, у которых имели место те или иные копулятивные нарушения и диагностировались самые разнообразные формы половых расстройств [1-10], а также продолжающиеся исследования, выявили у них различные паттерны изменений поведения, связанные с данными расстройствами. Обязательным критерием для включения больных в эту группу было наличие у каждого из них тревожного огасения неудачи при интимной близости. Выявленные трансформации поведения были различной сложности, осознавались больными полностью или частично или вообще не осознавались. Нами выделены следующие основные типы этих трансформаций:

1. Избегающе-уклоняющийся тип характеризуется тем, что пациенты избегают общения с женщинами на сексуальном (урежают половые акты или полностью исключают их), эротическом (исключают ласки и поцелуи) и даже платоническом уровне (не устанавливают сколько-нибудь устойчивых отношений с представителями женского пола). В ряде случаев когда общение доходит до грани сексуального взаимодействия, оно не продвигается дальше мнимых попыток. В двух наблюдениях, где речь шла о рассматриваемом типе поведения, нами был выявлен фроттеризм, который представлял возможность данным больным хотя бы в какой-то сексуальной самореализации. У од-

ного из этих пациентов была диагностирована психопатопоподобная вялотекущая шизофрения.

Иногда больные с половыми расстройствами контактируют с такими представительницами женского пола, которые, в силу различных обстоятельств (например, очень молодого возраста), не предъявляют сексуальных требований. Поддерживать общение на эротическом и даже платоническом уровне пациентам помогает псевдообоснование своего поведения. Так, один наш больной целовал и обнимал свою невесту и даже регулярно спал с ней вместе в ночное время, но половых актов не совершал. На ее вопросы, почему он этого не делает, отвечал, что если это случится, то он ее бросит. Другой пациент долго встречался с женщиной, которая ему очень нравилась, но, несмотря на длительный период их встреч, так ни разу ее не обнял и не поцеловал. Когда же она наконец спросила его, почему он так поступает, ответил, что если он это сделает, то она ему сразу может разонравиться. После такого объяснения женщина сразу же перестала с ним встречаться. Нередко включается рационализация, и тогда больной обосновывает свою малую сексуальную активность или ее отсутствие, например, малой целесообразностью половой жизни, так как последняя, якобы, отвлекает от решения других, более важных, задач («Не получилось, жалеть нечего, потому что это не стоит того»). Справедливости ради следует отметить, что пациенты сами до конца нередко не верят в выдвигаемую ими версию. Вместе с тем и в указанных случаях это все же помогает им, так как снижает эмоциональное напряжение. Приведем пример, где речь шла о псевдообосновании своего поведения и особой мотивации в подборе девушки, с которой встречался обследованный нами мужчина.

Больной В., 21 год, холост. Диагноз: неврастения с синдромом тревожного ожидания сексуальной неудачи у личности, акцентуированной по психастеническому типу; гипозрексционный симптом. В настоящее время встречается с двумя девушками разного возраста. Одной из них 17 лет. Она из его деревни, но в настоящее время учится в городе и периодически приезжает домой. Отмечает, что с ней у него было до 10 мнимых попыток. Когда они обнимаются, то член лишь изредка полностью напряжен. Эта девушка сама пытается склонить его к сексуальным контактам. Говорит, что любит его. Он же позволяет себе все, кроме них, так как когда дело доходит до решительного момента, эрекция полностью исчезает. Свое поведение объясняет ей тем, что если «это» произойдет, то она в городе разбалует. Вместе с тем обещает ей, что когда она закончит техникум и вернется в деревню, то они начнут жить половой жизнью. Ее же это не устраивает, так как она хочет быть, как все. Помимо этой девушки, встречается еще с другой, которой всего 15 лет. При объятиях и поцелуях с

ней эрекция хорошая. Никаких попыток (даже мнимых) к сексуальной близости не предпринимает. Обе эти девушки нравятся почти в одинаковой степени, но последняя все-таки больше. Первая девушка знает о том, что он встречается не только с ней и требует прекратить эти встречи. Он обещает, что так и поступит, как только она закончит техникум. Удалось выяснить, что мотивация встреч со второй девушкой в значительной мере обусловлена тем, что в связи с ее возрастом можно не опасаться необходимости совершения полового акта. Общаясь с ней, чувствует себя более спокойно, что положительно отражается как на качестве эрекции, так и на общем состоянии.

Наши клинические наблюдения свидетельствуют о том, что больные сексологического профиля часто прибегают к различным уловкам, помогающим избегать угрожающих в смысле возможной половой близости ситуаций. Иногда пациенты даже сознательно провоцировали ссоры с женщинами, что подчас приводило к полному разрыву их отношений. Так, один из наших пациентов неоднократно пытался поссориться со своей невестой, чтобы сорвать предполагающуюся свадьбу. Приведем весьма показательный пример провоцирующего ссору поведения.

Больной М., 23 года, холост. Диагноз: невроз ожидания неудачи на фоне слабой половой конституции. В процессе целенаправленного опроса удалось выявить, что всякий раз, когда его встречи с женщинами затягивались в том смысле, что далее уже предполагался закономерный переход от эротического уровня отношений (ласки, поцелуи) к сексуальному (половые акты), он просто не приходил на очередное свидание. Во время встреч с женщинами, у которых он пользовался успехом в силу своих внешних данных, с целью обусловить разрыв отношений заводил малопривлекательные для них разговоры. Он говорил им примерно следующее: Представь, тебе муж верит, а ты со мной ищешь место, где бы... Такой реплики обычно бывало достаточно, чтобы женщина на него обиделась. Затем, как правило, следовало расторжение отношений. Однажды, чтобы оборвать встречи с одной женщиной, не пришел к ней на свидание. Спустя некоторое время случай свел его с ней. Они ехали в одном автобусе. Женщина не обращала на него внимания. После того как она вышла из автобуса, пациент догнал ее и они разговорились. Когда женщина простила ему обиду и напряженность прошла, он, вновь провоцируя ссору, заявил ей следующее: «Когда ты вышла из автобуса, то отвернулась от меня и даже не поздоровалась, а сейчас идешь и смеешься. А могла бы не смеяться, а идти себе дальше, как шла».

В ряде наблюдений у рассматриваемой категории больных отмечалось исчезновение симпатии к партнерше. Она переставала им нравиться, так как вдруг обнаруживалось различие в их

взглядах на жизнь и т.п. В этих наблюдениях снижение эмоционального напряжения достигалось за счет различных вариантов обесценивания женщины. Приведем пример весьма неординарного проявления такого обесценивания.

Больной В., 64 года, холост. Диагноз: мозаичная психопатия с синдромом тревожного ожидания сексуальной неудачи на фоне хронического простатита, гипозрексционный симптом. Так как указанный синдром существует у пациента длительно, с течением времени у него возникло навязчивое представление, которое выражается в следующем. Когда он видит интересных женщин, то всякий раз представляет, как они пользуются туалетной бумагой после акта дефекации, что вызывает у него отвращение. Однако раньше этот мужчина неоднократно вступал с женщинами в ректальные контакты, которые вызывали у него сильное возбуждение и доставляли большое наслаждение.

Несомненно, что в данном случае навязчивость является результатом работы механизма психологической защиты, который препятствует росту эмоционального напряжения, блокируя возможность развития отношений с женщинами на самых ранних этапах.

Нередко больные с сексуальными дисфункциями избегают не только контакта с женщинами на различных уровнях взаимодействия (сексуальном, эротическом, платоническом), но и разговоров на сексуальные темы, так как упоминание о сильных мужчинах и о мужчинах со слабой потенцией оказывает на них психотравмирующее воздействие. Это иногда обуславливает избегание компаний, где могут возникнуть такие разговоры и отказ от приглашения к себе гостей. В некоторых случаях в связи с указанным обстоятельством тема секса становится запретной в разговорах между супругами, а также сексуальными партнерами, официально не оформившими своих взаимоотношений.

Изредка механизм избегания психотравмирующего влияния ситуаций, связанных с переживаниями сексуальной недостаточности, проявлялся в наклонности к перемене места жительства с целью избегания встреч с женщинами, с которыми больные ранее находились в интимных отношениях.

Подчас тревожное опасение сексуальной неудачи определяет значительное отдаление сроков вступления в брак. Иногда мужчины так и не решаются жениться. В ряде случаев могут наблюдаться даже курьезы, когда истинных оснований для названного опасения нет и его происхождение всецело определяется неправильной информированностью пациентов.

2. Направленный на сохранение прежнего супружеского статуса:

1) Компенсаторный вариант поведения обусловлен желанием компенсировать свой сексуальный дефект положительно проявляя себя в других сферах и, таким образом, добиться одобрения

со стороны жены или сексуальной партнерши. Нередко больные становятся более внимательным по отношению к супруге. Они стараются больше помогать ей в домашней работе, становятся более покладистыми. В некоторых случаях пациенты стремятся дополнительными работками или усиленным вниманием и заботой о детях или внуках угодить жене. Приведем пример сложных изменений поведения, обусловленных половым расстройством, когда, наряду с изменениями поведения в семейном кругу с целью его компенсации, у обследуемого также развились вторичные по отношению к данным компенсаторным изменениям нарушения.

Больной К., 37 лет, женат. Свои сексуальные изъяны пытается компенсировать: все покупает для дома, готовит пищу, убирает в квартире (раньше занимался этим, но в гораздо меньшей степени). Стараясь угодить жене, уделяет большое внимание ее внучке от первого брака, хотя совершенно «не терпит» детей. Также отмечает, что на него крайне отрицательно действует запах кала внучки жены, а также других детей.

Таким образом, помимо компенсаторной активности поведения, связанного с домашним хозяйством, мы констатируем вынужденное внимание пациента к внучке супруги, а также последствие этого внимания, проявляющееся неприятными обонятельными феноменами. Кроме того, в приведенном клиническом наблюдении можно проследить проявление генерализации, выражающейся переносимостью запаха детского кала вообще.

2) Манипулятивный вариант. В некоторых случаях пациенты надеются улучшить отношение жены к себе меньшим пребыванием в кругу семьи, что, по их мнению, может заставить ее скучать по ним.

3. Направленный на создание образа высокопотентного мужчины. Иногда эмоциональное напряжение, обусловленное существованием тревожного опасения сексуальной неудачи, снижается за счет чисто символического удовлетворения сексуальных притязаний. Так, некоторые из пациентов в кругу друзей и знакомых создавали образ высокопотентного мужчины, пользующегося успехом у женщин, рассказывая о своих сексуальных победах и описывая свои мужские достоинства. Такой стиль поведения, по нашим наблюдениям, особенно свойствен мужчинам с истероидными чертами характера.

Больной Я., 23 года, холост. Диагноз: неврастения с синдромом тревожного ожидания сексуальной неудачи у личности с акцентуацией характера по истероидному типу на фоне хронического простатита; симптомы гипозрекции и ускоренного семяизвержения (ЕАР). Пользуется уважением и завистью у своих товарищей, которые считают, что он встречался со многими женщинами. Его авторитет поддерживается большим количеством знакомств с представительницами противоположного пола, с

которыми он на самом деле половых связей не имеет, о чем его товарищи не знают. Помимо этого, он так увлеченно рассказывает им о своих сексуальных возможностях и победах, что часто даже сам во время своего повествования начинает верить в описываемые им события. В действительности же находится в интимных отношениях лишь с одной женщиной (глубокий петтинг).

4. Сублимация и феноменологически близкие ей поведенческие изменения. Наши исследования показали, что при затруднениях сексуальной реализации, обусловленных сексуальными дисфункциями, у больных, наряду с другими трансформациями поведения, могут развиваться те, которые обусловлены сублимацией и феноменологически близкими ей изменениями поведения. Так, нами у больных с сексуальными расстройствами нередко выявлялась гипертрофия прежних увлечений или возникновение новых. Например, один из пациентов, который вообще отказался от попыток сближения, хотя и продолжал встречаться со своей партнершей, стал уделять рыбалке гораздо больше времени, чем раньше. Другой очень увлекся магнитофонными записями, купил аппаратуру и превратился в нужного человека, к которому приходили друзья и знакомые послушать музыку или переписать интересующие их концерты.

Помимо этого, у больных с сексуальными дисфункциями подчас отмечалась интенсификация учебы и общественной деятельности, «уход» в работу. Один из наших пациентов, который и раньше считался неплохим работником (выше среднего), но особенно не выделялся, после развития у него вследствие неудавшейся попытки страха сексуальной неудачи настолько улучшил свои производственные показатели, что был награжден «Золотой медалью ВДНХ» и орденом Трудовой Славы. Другой же стал лучше трудиться, а также контролировать работу членов своей бригады (является бригадиром), а, кроме того, устроился по совместительству плотником, хотя материальное вознаграждение незначительно. Более того, он также взвалил на свои плечи ответственную общественную нагрузку: выполняет функции председателя товарищеского суда. Один, обследованный нами студент третьего курса института, после возникновения у него сексуальных проблем больше времени стал уделять учебе, что повысило его успеваемость.

Под нашим наблюдением также находился больной, который после развития у него полового расстройства стал усиленно заниматься воспитанием детей (несмотря на то, что развелся с женой и ушел жить к родителям). Старался уделять им много времени: часто приходил за ними в школу, забирал на выходные дни домой, водил на различные развлекательные мероприятия (в цирк, тир, на спортивные соревнования, на прогулки в лес). Помимо этого, после развития сексуальных нарушений стал браться за любую до-

полнительную (помимо основной) работу, так что до изнеможения трудился с утра и до позднего вечера и время оставалось только на ночной сон.

У ряда больных с сексуальными дисфункциями также отмечалось усиление культурных и научных интересов. Так, у одного нашего пациента после возникновения полового расстройства актуализировались культурные интересы. Начал интересоваться историей и читать специализированную литературу: альманах «Прометей», монографии, посвященные жизни и деятельности Бориса Годунова, Ивана Грозного и других исторических личностей. Стал более углубленно интересоваться текущей политикой, регулярно читать журналы «Проблемы мира и социализма», «Америка», газету «За рубежом». Большое внимание стал уделять повышению профессиональной квалификации: регулярно читает американский журнал «В мире науки», выходящий на русском языке, в котором публикуются статьи по электронике (по специальности он инженер-электронщик). Другой, обследованный нами больной, отметил, что после возникновения у него сексуального расстройства и связанных с ним затруднений в сексуальной реализации, вплоть до полного отсутствия сексуальных контактов, он начал усиленно читать историческую литературу (о Сталине, Петре I, Робеспьере, Древнем Риме, Англии, Испании, Франции). Раньше тоже интересовался исторической литературой, но в гораздо меньшей степени.

Активация поведения, которая могла бы получить положительную общественную оценку, в ряде случаев обуславливалась желанием больных избавиться от мыслей о сексуальной несостоятельности, которые часто беспокоили их в течение всего дня. С этой целью они применяли различные способы отвлечения внимания. Так, один из наших пациентов с неврозом ожидания неудачи старался занять себя каким-либо делом, чтобы ни минуты не было свободной. Он немедленно и очень охотно откликался на любую просьбу о помощи. Дома стремился побольше загрузить себя: чинил магнитофон, паял, рисовал, читал книги. Он также специально напрашивался в командировки, так как новая обстановка и новые люди отвлекали от тревожных мыслей. Другой больной, у которого была диагностирована психастения с синдромом тревожного ожидания сексуальной неудачи, на работе волей-неволей отвлекался от мыслей о половом расстройстве. В домашней же обстановке это само собой не получалось. Поэтому, чтобы отвлечься, пациент старался занять себя каким-нибудь делом (ремонт по дому; помощью жене, работающей в школе учительницей, в подготовке стенгазеты).

Некоторые пациенты, чтобы отвлечься от указанных мыслей, начинают заниматься различными физическими упражнениями. Так, один из наших больных, находясь в домашней обстановке, отжимался от пола и выполнял другие упражне-

ия, а также имитировал приемы каратэ, доводя себя до утомления. В таком состоянии, как утверждает пациент, мысли о сексуальной несостоятельности его меньше беспокоят.

Таким образом, проведенные нами исследования выявили, что у больных с сексуальными расстройствами могут развиваться изменения поведения, которые следует относить к сублимации и феноменологически близким к ней поведенческим трансформациям. В результате этих исследований нами был сделан вывод о том, что зона нарушений у больных с сексуальными расстройствами может далеко выходить за рамки копулятивных «сбоев» и изменений поведения, сопряженных с интимной близостью, и иметь не только личные, но и выраженные социальные последствия. Проведенные исследования, в частности, свидетельствуют о неправомерности имеющего место традиционного одностороннего подхода, согласно которому сексуальные расстройства могут вести только к ухудшению производственных показателей и уменьшению творческого потенциала. Нами показано, что нередко можно встретиться с диаметрально иными результатами.

5. Направленный на устранение полового расстройства. Среди обследованных пациентов нами также отмечались изменения поведения, которые были обусловлены стремлением больных избавиться от сексуального расстройства. С этой целью они, в ряде случаев, по собственной инициативе прекращают употреблять алкогольные напитки, курить, начинают заниматься гантельной гимнастикой, бегом, ходить в бассейн, обливаться по утрам холодной водой, заниматься аутогенной тренировкой, йогой, восточными видами единоборств и т.п. Некоторые пациенты начинают изучать книги, посвященные самоусовершенствованию, фитотерапии, сексологии и т.п. Один из наших больных даже пытался освоить фундаментальное руководство для врачей по сексопатологии. Другой пациент, у которого был диагностирован невроз ожидания неудачи, даже приобрел аппарат для электропунктуры и, изучив несколько биологически активных точек, стал, не имея специальной подготовки, сам себя лечить.

В одном нашем наблюдении мужчина, у которого в организации полового расстройства (помимо невроза ожидания неудачи) принимал участие и хронический простатит, знал, что в его случае длительные перерывы между половыми актами оказывают патогенное воздействие на сексуальную сферу. Поэтому с целью сексуальной активизации супруги он начал подчеркнуто следить за своей одеждой и часто уходить из дому, чтобы возбудить ее ревность. Этот пациент также откровенно поговорил с тещей, которой заявил, что если так будет продолжаться и дальше, то ему придется разойтись с ее дочерью. На самом же деле ни о каком разводе он и не помышлял. Предпринятые меры

действительно привели на некоторое время к учащению половых контактов.

Иногда с целью избавления от полового расстройства больные даже меняют место жительства, что обуславливается поиском того населенного пункта, в котором можно получить квалифицированную сексологическую помощь.

6. Астенический. В ряде случаев в связи с сексуальным расстройством мужчины озлобляются, становятся гневливыми, подчас теряют контроль над собой, что проявляется по отношению к жене и другим людям. Иногда можно констатировать сосуществование озлобленности и угодливости по отношению к супруге. Если в одних случаях больной раздражителен в основном в семье, то в других, напротив, на работе, так как старается щадить близких ему людей. Нередко пациенты специально стремятся избегать ситуаций, которые могут вызвать у них разрядку.

В ряде наблюдений отмечалось, что ухудшившееся отношение к жене (партнерше) переносится на всех представителей женского пола и псевдообосновывается, так как пациенты не догадываются об его истинных истоках. Они начинают воспринимать женщин как вульгарных, грязных, ждущих от мужчин только удовлетворения своих сексуальных потребностей.

В одном наблюдении пациент после возникновения у него сексуального расстройства старался лучше относиться к своей жене. Тем не менее других женщин стал воспринимать негативно. Спустя некоторое время у него появилась выраженная брезгливость, проявляющаяся в том, что запахи, исходящие от женщин (кроме его супруги), сильно раздражают («... не могу, меня всего выворачивает...»). Это связывает с тем, что женщина унизила свое достоинство, огрубела («женщины курят, говорят в присутствии мужчин всякие пошлости и даже матерятся»).

7. Субдепрессивный-депрессивный. В ряде случаев пациенты становились пассивными, малоинициативными, безразличными, воспринимали все происходящее в тусклых, серых тонах, теряли интерес к противоположному полу, учебе и профессиональной деятельности. Прежние увлечения становились им безразличны, пропадал интерес к жизни. Вместе с тем в этих случаях (в отличие от других, которые тоже имели место) речь не шла о клинически выраженной депрессии. Так, например, у одного нашего пациента после появления сексуальных дисфункций пропал интерес к самому любимому для него занятию - охоте, а также к рыбалке. Если прежде относился к пчеловодству с любовью (и отец и дед этим увлекались), то теперь занимается им без всякого интереса. Раньше в выходные дни не мог и часа находиться дома, а сейчас никуда не тянет. Может полдня просидеть у телевизора («наступила полная апатия»).

Не так редко у пациентов появляются нестой-

кие суицидальные мысли, что коррелирует с депрессивными проявлениями. Вместе с тем об их реализации мы узнавали исключительно редко. При этом в силу нестойкости суицидальных тенденций и их небольшой выраженности больные не доводили их до логического завершения и быстро от них отказывались. Так, обследованному нами пациенту, у которого была диагностирована неврастения с астено-депрессивными проявлениями и синдромом тревожного ожидания сексуальной неудачи, одно время часто приходили в голову мысли покончить жизнь самоубийством, так как он считал себя сексуально немоощным. Один раз он выехал на мотоцикле (хотел разбиться), выпив перед этим для храбрости 200 г самогона. Решил, что если будет ехать встречный транспорт, то врежется в него. Проехал 5 км от соседнего села к селу, где он жил, но никто навстречу так и не ехал. Больше таких попыток не предпринимал. Совершенно понятно, что если бы решение покончить с собой было у него устойчивым, то он предпринял бы не одну суицидальную попытку. С другой стороны, желая осуществить свое решение, он мог бы поискать более оживленный участок дороги (например, в городе). Несомненно, при настойчивом желании оборвать свою жизнь можно было бы найти большое количество способов сделать это, не проводя столь специфического обусловливания.

В одном случае, когда речь шла о мозаичной психопатии, где был представлен истероидный радикал и наблюдался синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи, пациент после неудавшейся попытки совершить половой акт с женщиной сделал надрезы на своих запястьях и написал кровью на дверях комнаты общежития другой женщины, что любит ее и постучал в ее дверь. Знал, что она дома и откроет ему (демонстративный суицид). С этой женщиной половых актов не совершал (платонический и эротический уровни взаимодействия) и она не могла объяснить его поступка.

Более завуалированные суицидальные тенденции могли проявляться в формировании фатальных установок. Так, например, один из наших больных, когда ему было особенно тягостно, что было связано с переживанием по поводу его полового расстройства, принял решение пойти добровольцем в действующую армию в Афганистан («Если суждено, то убьют, а если нет останусь жив»).

8. Распространение страха неудачи на ситуации, не связанные с интимной близостью. Иногда у обследованных больных отмечалось распространение тревоги, связанной с интимной близостью, на ситуации, которые не имеют к ней никакого отношения. Так, один из наших пациентов с диагнозом невроз ожидания неудачи отметил, что учащенное сердцебиение и потеря способности логически мыслить в последнее время возникают у него не толь-

ко в интимной обстановке, но и при выступлении перед коллективом или перед предстоящим важным разговором. Другой пациент, у которого было диагностировано половое расстройство, обусловленное гиперстенической формой неврастения (в развитии которой существенную роль сыграло сексуальное расстройство) с синдромом тревожного ожидания неудачи и хроническим простатитом, жаловался на то, что, помимо тревожного опасения сексуальной неудачи, всякий раз когда он находится в спортивном зале на тренировке у него при рукопожатии появляется страх, что соперник сильнее его, хотя в подавляющем большинстве случаев это не так. Это «парализует» его и он проигрывает схватку в начальном периоде.

9. Утрата инициативы в установлении отношений с женщинами, специфические ограничения при выборе партнерши. Иногда у больных с тревожным опасением неудачи при интимных контактах, обусловленным половым расстройством, изменялся подход к выбору сексуального партнера. Нередко женщины сами выбирали их. Подчас пациенты не отвергали инициативу даже тех женщин, которые им не особенно нравились, или вообще были безразличны и устанавливали с ними довольно устойчивые связи. Это вполне объяснимо, так как в данных случаях ответственность за качество интимной близости снижалась и мужчины не чувствовали во время ее проведения столь выраженной эмоциональной напряженности, что ухудшало ее качество или даже, более того, делало эту близость возможной. Пациенты в этих случаях не боялись расстаться с партнершей, если не устроят ее в сексуальном отношении, так как не дорожили такой связью. Подчас речь шла о контакте с женщинами, которые не только внешне не импонировали больным, но и значительно уступали им в умственном развитии. Боязнь опозориться при попытке вступить в интимную связь с другими, нравящимися больному женщинами, оказывала стабилизирующее воздействие на существующие взаимоотношения, которые поддерживались в основном по инициативе партнерши.

Осуществляя подбор женщин, пациенты боялись вступать в интимную связь с теми, которые, по их мнению, обладали большими сексуальными потребностями и соответственно могли предъявить высокие или даже обычные для здорового в половом отношении человека требования. Поэтому они очень внимательно относились к высказываниям предполагаемых партнерш, касающихся сексуального опыта последних, и к их поведению. Например, один, обследованный нами, больной в том случае, если какая-нибудь женщина рассказывала ему о «мужчине-импотенте», который с ней ничего не мог сделать, сразу прекращал с ней встречаться, так как прогнозировал ее отношение к его «падению».

10. Трансформации поведения, обусловленные динамическими характерологическими сдвигами. У

сти наблюдавшихся нами больных также появились отсутствовавшие до развития сексуального расстройства повышенная мнительность и впечатлительность, замкнутость, скрытность, повышенная ревнивость, уступчивость, молчаливость, задумчивость, которые носили динамический характер и нивелировались в случае ликвидации копулятивных нарушений. Нами также было зафиксировано изменение отношения к другим людям в положительную сторону, которое возникло после развития сексуального расстройства. Так, один из наших пациентов с неврозом ожидания неудачи стал лучше относиться к ним. Если раньше он делил их только на хороших и плохих, то теперь в каждом плохом человеке находит что-то хорошее. К людям, страдающим от чего-либо, стал сердечнее и участливее.

Следует отметить, что очень часто описанные нами выше типы трансформаций поведения существовали не изолированно, а в различных сочетаниях. Поэтому можно утверждать, что каждый из них может выполнять функцию радикала в сложной поведенческой констелляции. Например, депрессивный радикал очень часто наблюдался в сочетании с астеническим. Так, один из ранее упоминавшихся нами при описании субдепрессивного-депрессивного типа поведения больной со времени развития сексуального расстройства также стал раздражительным и вспыльчивым, что проявлялось как в домашней обстановке, так и на работе.

Нередко потеря интереса к жизни, обусловленная сексуальным расстройством (субдепрессия), может сочетаться с поведенческой активацией. Так, один из обследованных нами пациентов стал больше времени проводить на работе, задерживаясь после окончания смены, что улучшило его производственные показатели. Соответственно повысился заработок и был отмечен поощрениями. Активнее занялся рыбалкой. Вместе с тем стал более пассивным и безразличным.

Нередко можно обнаружить неоднозначные изменения поведения, которые претерпевают значительную динамику в зависимости от ситуации и состояния больного.

Больной П., 25 лет, холост. Два года назад после одной из неудавшихся попыток обнаружил в двери квартиры, где жила его знакомая, записку, в которой сообщалось, что больше ему приходить сюда не следует, так как ей нужен настоящий мужчина. До сих пор на свои неудачи реагировал спокойно, но после этого его настроение резко снизилось и развился синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи. С трудом заставлял себя ходить на работу, а после ее окончания сразу шел домой и ложился в постель. Все время думал о происшедшем. Хотел уволиться с работы и уехать к родителям в деревню, чтобы там, в глуши, никого не видеть, так как все равно никому не нужен. Прогнозируя свою жизнь в деревне,

говорит, что может быть, спился бы. Вместе с тем на работе удавалось отвлекаться от мрачных мыслей. И хотя специальность водителя-испытателя ему очень нравилась, однако подал заявление об уходе. Но так как с кадрами на производстве было напряженная ситуация, его уговорили остаться. Рассказывая об этом, больной вспоминал, что после окончания смены с завистью и горечью наблюдал, как ребят встречают их девушки. В характеризуемый период стал усерднее работать, всецело отдаваясь своим производственным обязанностям. Старался под любым предлогом подольше задержаться на работе. По собственной инициативе часто оставался на ночные смены. Записался в библиотеку, стал читать запоем (раньше читал крайне редко). За месяц прочитал 6-8 книг. В течение 1-2 мес после прочтения упомянутой записки сторонился людей, старался с ними поменьше контактировать. Затем, наоборот, после рабочей смены начал пристраиваться к компаниям юношей, злоупотребляющих алкоголем. Если раньше употреблял алкогольные напитки только по воскресеньям и в праздничные дни в небольших дозах, то теперь почти ежедневно выпивал значительное количество алкоголя. Один раз, напившись, даже валялся на улице и попал в вытрезвитель.

Из приведенного фрагмента истории болезни видно, что в результате негативной оценки партнершей сексуальных качеств молодого человека у него на невротическом депрессивном фоне развились различные изменения поведения: уход в работу, алкоголизация, внезапное увлечение художественной литературой, которые следует трактовать как проявление механизма психологической защиты по типу смещения. Помимо этого, у пациента появилась патологическая мотивация к миграции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кочарян Г.С. Об изменениях поведения у больных с синдромом ожидания неудачи // Актуальные аспекты диагностики, организации лечебного процесса и реабилитации больных с сексуальными расстройствами: Тез. докл. 4-й обл. науч.-практ. конф. сексопатологов.- Харьков, 1990.- С. 124-126.
2. Кочарян Г.С. Синдром ожидания неудачи и нарушения поведения // Половое воспитание, сексуальное здоровье и гармония брачно-семейных отношений: Тез. Респ. науч. конф.- Киев, 1990.- С. 89-91.
3. Кочарян Г.С. Синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи и модификации поведения // Журн. невропатол. и психиатрии. - 1991.- Вып. 5.- С. 73-76.
4. Кочарян Г.С. Синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи у мужчин (формирование, патогенетические механизмы, клинические проявления, психотерапия) // Автореф. дис. ... докт. мед. наук.- М., 1992.- 46 с.

5. Кочарян Г.С. Синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи и психологический портрет пациентов // Актуальные проблемы современной психологии.- Харьков, 1993.- С. 351-354.
6. Кочарян Г.С. Психотерапия синдрома тревожного ожидания сексуальной неудачи // Г.С.Кочарян, А.С. Кочарян. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов.- М.: Медицина, 1994.- С. 178-207.
7. Кочарян Г.С. Синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи у мужчин и его лечение.- Харьков: Основа, 1995.- 279 с.
8. Кочарян Г.С. Неврози та сексуальні розлади // Клінічна сексологія та андрологія: Навч. пос. / За ред. А.Ф. Возіанова, І. І. Горпінченко.- Київ: Здоров'я, 1995.- С.114-121.
9. Кочарян Г.С. Синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи у мужчин и изменения их поведения // Український вісник психоневрології.- Т.4.- Вып. 2 (9).- Харьков, 1996.- С. 160-168.
10. Kocharyan G.S. Fear of sexual failure in males and their behavior changes // International Journal of Psychology / Abstracts of the XXVII International Congress of Psychology / Montreal, Canada, 16-24 August 1996.- 1996.- Vol. 31, Issues 3 and 4.- P.116.

Поступила в редакцию 14.05.99 г.

Г.С. Кочарян

Сублимация, феноменологически близкие ей трансформации поведения и сексуальные дисфункции

У статті розглядаються сучасні уявлення про сублимацію. Приводяться її визначення, з позицій психоаналітичної структурної моделі людської психіки пояснюються механізми її виникнення. Розглядаються зразки поведінки, що відносять до сублимації, обговорюються ціннісні критерії, на підставі яких ті або інші патерни поведінки можуть бути віднесені до сублимації. Приводяться дані власних оригінальних досліджень, що привели автора до висновку, що, окрім інших змін поведінки, сексуальні дисфункції можуть призводити до виникнення трансформацій поведінки, які слід відносити до сублимації і феноменологічно близьких до неї змін поведінки. Наведена феноменологія цих трансформацій. На завершення відзначається безгрунтовність традиційного одностороннього підходу, згідно з котрим сексуальні розлади можуть вести тільки до погіршення виробничих показників та зменшення творчого потенціалу.

Сублимация - зрелый механизм психологической защиты [17], посредством которого инстинктивные энергии разряжаются в неинстинктивные формы поведения [15]. Это процесс, которым S.Freud объясняет порожденные силой сексуального влечения формы человеческой деятельности, не имеющие прямой связи с сексуальностью [14]. Сублимация приводит к превращению энергии сексуальных влечений в энергию, использу-

емую для достижения социально приемлемых не-сексуальных целей. В своей книге «Введение в психоанализ» S.Freud [10,с.12] отмечает, «...что сексуальные влечения участвуют в создании высших культурных, художественных и социальных ценностей человеческого духа, и их вклад нельзя недооценивать». Он утверждает, что сублимация сексуальных инстинктов послужила главным толчком для великих достижений в западной науке и что она является особенно заметной чертой эволюции культуры. По его мнению (Cohen J, 1969), благодаря ей одной стал возможен необычный подъем в науке, искусстве и идеологии, которые играют очень важную роль в нашей цивилизованной жизни [цит. по 11].

Интерес представляет мнение S. Freud [9], согласно которому в связи с возможностью сублимации может возникнуть соблазн достигать ее наиболее высоких степеней для получения максимального «культурного эффекта». По его мнению, такое стремление к полной сублимации недостижимо и может иметь печальные последствия. Для иллюстрации своих мыслей автор приводит забавный анекдот следующего содержания. У граждан городка Шильда была очень сильная лошадь, чем они чрезвычайно гордились. Однако их смушало одно обстоятельство. Эта лошадь поедала большое количество дорогого овса. Тогда они решили постепенно отучить ее от этого «безобразия» и не только заставить довольствоваться малым количеством пищи, но в конце концов приучить к полному воздержанию. Вначале все шло хорошо. Лошадь почти совсем была отучена от приема пищи. Утром того дня, когда она должна была работать уже без овса, жители городка нашли «коварную» лошадь мертвой, но никак не могли догадаться, от чего же она умерла.

В рассматриваемом контексте целесообразно привести высказывания S. Freud [9] об исходах психоаналитической работы. Приводя характеристику каждого из трех названных им исходов, он, в частности, отмечает, что второй из них обусловлен приобретенной в результате терапии возможностью к сублимации, которая блокировалась рано возникшим вытеснением, а третий определяется признанием права известной части вытесненных эротических стремлений на прямое удовлетворение, так как полное игнорирование «животного» начала в человеке лишает его возможности счастливого существования и противоречит целям нашей культуры.

В этой же связи интерес представляет публикация, посвященная обсуждению взаимосвязи между креативностью и психическим здоровьем [16], в которой отмечается, что S.Freud. рассматривал, в частности, художественную продукцию как производную от сублимации, которую полностью счастливая личность не должна использовать. Тем не менее он полагал, что «художник допускает твор-

ческую продукцию, возникающую из подсознания» и не обнаруживает при этом, что она причиняет «психологическую боль». Как отмечается в данной статье, такое допущение управления «Я» является характерной особенностью не невротика, а хорошо приспособляемой личности.

Посредством сублимации изменяется цель или/и объект побуждений, однако разрядка не блокируется, а происходит через искусственные пути. Изначальные побуждения исчезают в связи с тем, что их энергия отводится в катексис заместителя. Одновременно с торможением инстинктивной цели осуществляется процесс десексуализации [7].

Считается, что в процесс сублимации вовлекаются не только сексуальные, но и агрессивные импульсы, и, поэтому, помимо понятия «десексуализация» либидо, также существует специальный термин «деагрессификация», под которой понимают процесс, посредством которого инфантильная агрессивная энергия теряет свое примитивное агрессивное качество [14]. Дж. Фэйдимен и Р. Фрейер [6, с.31] отразили это положение в приводимом ими определении сублимации, согласно которому «Сублимация - это процесс, посредством которого энергия, первоначально направленная на сексуальные или агрессивные цели, перенаправляется к другим целям, часто художественным, интеллектуальным или культурным.»

Сублимация включает в себя: а) перемещение энергии с действий и объектов первичного (биологического) значения на действия и объекты меньшего инстинктивного значения; б) такое преобразование качества эмоции, сопровождающей деятельность, при которой она становится «десексуализированной» и «деагрессифицированной»; в) освобождение деятельности от диктата инстинктивного напряжения» [15, с.190].

Следует отметить, что понятие «сублимация» нельзя считать полностью разработанным, а существующие ее простые описания достаточно развернутыми. В этой связи D.M. Kaplan [13] отмечает, что сублимация всегда была неуловимой (ускользающей) идеей психоаналитической мысли, а J.Laplanche, J.- B. Pontalis [14] указывают на отсутствие определенных установленных рамок сублимационной деятельности. Последние из указанных авторов пытаются уяснить, нужно ли «...включать в нее всю совокупность мыслительной работы или лишь некоторые формы интеллектуального творчества? Следует ли считать главной чертой сублимации высокую общественную оценку связанных с нею форм деятельности в данной культуре? Включаются ли в сублимацию формы «приспособительной» деятельности (труд, досуг и пр.)? Касаются ли изменения в динамике влечений лишь цели влечений (как долгое время считал Фрейд) или же одновременно и их объекта, как утверждается в новых лекциях по введению в психоанализ (Neue Folge der Vorlesungen

zur Einführung in die Psychoanalyse, 1932): «Мы называем сублимацией такое изменение цели и объекта, при котором принимается во внимание социальная оценка» [14, с.511].

Вопрос об отнесении различных поведенческих проявлений к сублимации с учетом их социальной ценности звучит и в противопоставлении взглядов O. Fenichel (1945) и R. Sterba (1947) [цит. по 7]. Так, первый из названных авторов уклоняется от признания такой точки зрения, согласно которой обусловленная сублимацией десексуализация неизбежно приводит к выбору высшего, социально приемлемого объекта и предпочитает не затрагивать ценностный аспект определения. Вместе с тем R. Sterba, как и большинство авторов, обсуждают этот аспект.

Для объяснения возникновения сублимации, так же как и других механизмов психологической защиты, следует прибегать к использованию положений психоаналитической структурной модели человеческой психики [3]. Согласно представлениям классического психоанализа, человеческая психика состоит из трех взаимодействующих структур, оказывающих влияние на поведение человека: ид («Оно»), эго («Я») и суперэго («сверх-Я»). Деятельность «Оно» (энергетическая кладовая психики, совокупность инстинктов) осуществляется по «принципу удовольствия», которое возникает вследствие разрядки накапливающегося напряжения. Неограниченная реализация импульсов «Оно» нередко могла бы иметь отрицательные последствия как для данного индивида, так и для общества, так как его импульсы далеко не всегда согласуются с социальным контекстом. Для того чтобы контролировать эти импульсы, существует «Я» - структура психики, в основу которой положен принцип реальности. Она соотносит деятельность «Оно» с требованиями действительности. «Сверх-Я» состоит из «совести» и идеального «Я». и, являясь судьей и цензором его деятельности и мыслей, устанавливает границы подвижности «Я». «Сверх-Я», так же как «Я», контролирует «Оно», но совершенно по-другому. Если «Я» позволяет «Оно» удовлетворять потребности, соотносясь с действительным положением вещей, то «сверх-Я» пытается подчинить «Оно» моральным требованиям, идеалу. Происходящее в действительности и ее требования далеко не всегда удовлетворяют «сверх-Я», и поэтому его устремления, не соотносящиеся с принципом реальности, могут быть иррациональными. Значительную часть энергии «Я» направляется на противодействие иррациональным стремлениям «Оно» и чрезмерным требованиям «сверх-Я». Таким образом, «Я» выступает в качестве координатора потребностей «Оно», требований «сверх-Я» и давления окружающего мира. Когда давление сил «Оно» и «сверх-Я» на «Я» оказывается угрожающе сильным (A. Freud, 1936), включаются механизмы психологической защиты (в том числе и сублимация)

[цит. по 12.] Это происходит тогда, когда отсутствует возможность удовлетворения инстинктов в соответствии с требованиями общества и «сверх-Я».

В качестве образцов поведения, которые являются следствием сублимации, называют следующие. Так, отмечается, что художник и керамист могут использовать сублимированное желание растирать экскременты, фотограф - вуайеризм, танцоры и актеры - эксгибиционизм, политическая активность - сублимированную агрессию, а здоровая дружба между взрослыми людьми частично поддерживаться сублимированными гомосексуальными и кровосмесительными импульсами [17]. Hjelle L.A., Ziegler D.J.[10, с.132] отмечают, что «...если со временем мастурбация вызывает у юноши все большую и большую тревогу, он может сублимировать свои импульсы в социально одобряемую деятельность - такую, как футбол, хоккей и другие виды спорта. Сходным образом женщина с сильными неосознаваемыми садистическими наклонностями может стать хирургом или первоклассной романисткой. В этих видах деятельности она может демонстрировать свое превосходство над другими, но таким способом, который будет давать общественно полезный результат.»

Известно неоднозначное отношение к сублимации. Так, S. Freud (1953) относил ее к нормальным защитным механизмам, ведущим к формированию зрелой структуры психического аппарата, а A. Freud (1936) - к патологическим [цит. по 12].

По мнению F.J. Вгупо [8], личность, которая неспособна адекватно сублимировать импульсы, исходящие из «Оно», имеет проблемы с психическим здоровьем и конфронтирована с родителями, сексуальными партнерами, друзьями и законом. Автор полагает, что одним из путей оценки расстройств личности (психопатий) и особенно антисоциального типа является оценка их как неудач сублимации.

R. Sterba (1947) считает, что прегенитальные тенденции детей и генитальные устремления у подростков и юношей сублимируются гораздо легче, чем генитальные тенденции у взрослых, которые становятся ригидными в отношении цели и могут сублимировать только в незначительной степени. O. Fenichel (1945) даже, более того, полагает, что существование сублимации генитальной сексуальности у взрослых маловероятно, так как генитальность обеспечивает достижение полной разрядки в оргазме [цит. по 7]. В связи с последним указанием, однако, возникает вопрос о возможной судьбе энергий «генитальной сексуальности» в тех случаях, когда ее реализация будет заблокирована полностью или частично.

Проведенные нами специальные клинико-психологические исследования [1-5] среди пациентов с различными сексуальными расстройствами, общим для которых было наличие у каждого из них синдрома тревожного ожидания неудачи, показали, что

при затруднениях сексуальной реализации, обусловленных сексуальными дисфункциями, у больных, наряду с другими изменениями поведения, могут развиваться те, которые обусловлены сублимацией. Перед представлением примеров, подтверждающих такую возможность, хотелось бы высказать свой взгляд на критерии причисления тех или иных трансформаций поведения при указанных выше затруднениях к сублимационным. Следует отметить, что отвечать на возникающие в этом контексте вопросы прямо скажем нелегко. По нашему мнению, нельзя игнорировать оценку этих изменений с позиций их общественной значимости. При рассмотрении трансформаций поведения с этой точки зрения некоторые из них могут быть расценены просто как образцы перераспределения энергии, а другие как собственно сублимация. Вместе с тем совершенно очевидно, что отнесение чего-либо к более высокому чем то, с чем сравнивают, следует рассматривать в историческом, культурологическом, мотивационном и ситуационном контексте, а также с ориентацией на принадлежность индивида к той или иной социальной группе. Помимо этого необходимо знать, какая группа является для него референтной. Поэтому определение жестких рамок сублимации представляет собой непростую задачу.

Как отмечалось нами ранее, при изучении поведения больных с различными сексуальными расстройствами мы выявили у них неоднозначные изменения поведения. Эти изменения были различной сложности и осознанности. Мы приведем здесь лишь те из них, которые могут быть отнесены к сублимации и феноменологически близким к ней поведенческим регистрам, где речь шла о поведенческой активации, которая могла бы быть положительно оценена с общественных позиций.

Так, нами у больных с сексуальными расстройствами нередко выявлялась гипертрофия прежних увлечений или возникновение новых. Например, один из пациентов, который вообще отказался от попыток сближения, хотя и продолжал встречаться со своей партнершей, стал уделять рыбалке гораздо больше времени, чем раньше. Другой очень увлекся магнитофонными записями, купил аппаратуру и превратился в нужного человека, к которому приходили друзья и знакомые послушать музыку или переписать интересующие их концерты.

Помимо этого, у больных с сексуальными дисфункциями подчас отмечалась интенсификация учебы и общественной деятельности, «уход» в работу. Один из наших пациентов, который и раньше считался неплохим работником (выше среднего), но особенно не выделялся, после развития у него вследствие неудавшейся попытки страха сексуальной неудачи настолько улучшил свои производственные показатели, что был награжден «Золотой медалью ВДНХ» и орденом Трудовой Славы. Другой же стал лучше трудиться, а также контролировать работу членов своей бригады (являет-

ся бригадиром), а, кроме того, устроился по совместительству плотником, хотя материальное вознаграждение незначительно. Более того, он также взвалил на свои плечи ответственную общественную нагрузку: выполняет функции председателя товарищеского суда. Один пациент, студент третьего курса института, после возникновения у него сексуальных проблем больше времени стал уделять учебе, что повысило его успеваемость.

Под нашим наблюдением также находился больной, который после развития у него полового расстройства стал усиленно заниматься воспитанием детей (несмотря на то, что развелся с женой и ушел жить к родителям). Старался уделять им много времени: часто приходил за ними в школу, забирал на выходные дни домой, водил на различные развлекательные мероприятия (в цирк, тир, на спортивные соревнования, на прогулки в лес). Помимо этого, после развития сексуальных нарушений стал браться за любую дополнительную работу (кроме основной), так что до изнеможения трудился с утра и до позднего вечера и время оставалось только на ночной сон.

Активация поведения, которая могла бы получить положительную общественную оценку, в ряде случаев обуславливалась желанием больных избавиться от мыслей о сексуальной несостоятельности, которые часто беспокоили больных в течение всего дня. С этой целью они применяли различные способы отвлечения внимания. Так, один из наших пациентов с неврозом ожидания неудачи старался занять себя каким-либо делом, чтобы ни минуты не было свободной. Он немедленно и очень охотно откликался на любую просьбу о помощи. Дома стремился побольше загрузить себя: чинил магнитофон, паял, рисовал, читал книги. Он также специально запрашивался в командировки, так как новая обстановка и новые люди отвлекали от тревожных мыслей. Другой больной, у которого была диагностирована психастения с синдромом тревожного ожидания сексуальной неудачи, на работе волей-неволей отвлекался от мыслей о половом расстройстве. В домашней же обстановке это само собой не получалось. Поэтому, чтобы отвлечься, пациент старался занять себя каким-нибудь делом (ремонт по дому; помощью жене, работающей в школе учительницей, в подготовке стенгазеты).

Нами также отмечено, что больные нередко пытаются компенсировать сексуальный дефект более внимательным отношением к жене. Они стараются больше помогать ей в домашней работе, становятся более покладистыми. В некоторых случаях пациенты стремятся дополнительными работками угодить супруге.

Некоторые пациенты, чтобы отвлечься от указанных мыслей, начинают заниматься различными физическими упражнениями. Так, один из наших больных, находясь в домашней обстановке, отжимался от пола и выполнял другие упражне-

ния, а также имитировал приемы каратэ, доводя себя до утомления. В таком состоянии, как утверждает пациент, мысли о сексуальной несостоятельности его меньше беспокоят.

Приведем пример сложных изменений поведения, обусловленных половым расстройством, когда, наряду с изменениями поведения в семейном кругу с целью его компенсации, а также возникновением нового увлечения, у обследуемого также развились вторичные по отношению к данным компенсаторным изменениям нарушения.

Больной К., 37 лет, женат. Свои сексуальные изъязны пытается компенсировать: все покупает для дома, готовит пищу, убирает в квартире (раньше занимался этим, но в гораздо меньшей степени). С момента возникновения расстройства стал усиленно заниматься фотоделом, а в прошлом году даже закончил специальные пятимесячные курсы. Хочет купить хорошую фотоаппаратуру и приобрести патент. Стараясь угодить жене, уделяет большое внимание ее внучке от первого брака, хотя совершенно «не терпит» детей. Также отмечает, что на него крайне отрицательно действует запах кала внучки жены, а также других детей.

Таким образом, помимо компенсаторной активации поведения, связанного с домашним хозяйством, а также сильного увлечения фотоделом, мы констатируем вынужденное внимание пациента к внучке супруги, а также отражение этого внимания, проявляющееся неприятными обонятельными феноменами. Кроме того, в приведенном клиническом наблюдении можно проследить проявление генерализации, выражающейся непереносимостью запаха детского кала вообще.

У ряда больных с сексуальными дисфункциями также отмечалось усиление культурных и научных интересов. Так, у одного нашего пациента после возникновения полового расстройства актуализировались культурные интересы. Начал интересоваться историей и читать специализированную литературу: альманах «Прометей», монографии, посвященные жизни и деятельности Бориса Годунова, Ивана Грозного и других исторических личностей. Стал более углубленно интересоваться текущей политикой, регулярно читать журналы «Проблемы мира и социализма», «Америка», газету «За рубежом». Большое внимание стал уделять повышению профессиональной квалификации: регулярно читает американский журнал «В мире науки», выходящий на русском языке, в котором публикуются статьи по электронике (по специальности он инженер-электронщик). Другой, обследованный нами больной, отметил, что после возникновения у него сексуального расстройства и связанных с ним затруднений в сексуальной реализации, вплоть до полного отсутствия сексуальных контактов, он начал усиленно читать историческую литературу (о Сталине, Петре I, Робеспьере, Древнем Риме, Англии, Испании, Франции). Раньше тоже интересо-

вался исторической литературой, но в гораздо меньшей степени.

Трансформации поведения, которые могли бы получить положительную социальную оценку, в ряде случаев также обуславливались стремлением пациентов избавиться от сексуального расстройства. С этой целью они по собственной инициативе начинают заниматься гантельной гимнастикой, бегом, ходить в бассейн, обливаться по утрам холодной водой, заниматься аутогенной тренировкой, йогой, восточными видами единоборств и т.п. Некоторые пациенты начинают изучать книги, посвященные самоусовершенствованию, фитотерапии, сексологии и т.п. Один из больных даже пытался освоить фундаментальное руководство для врачей по сексопатологии.

Таким образом, проведенные нами исследования выявили, что у больных с сексуальными расстройствами могут развиваться изменения поведения, которые следует относить к сублимации и феноменологически близким к ней поведенческим трансформациям. В результате этих исследований нами был сделан вывод о том, что зона нарушений у больных с сексуальными расстройствами может далеко выходить за рамки копулятивных «сбоев» и изменений поведения, сопряженных с интимной близостью, и иметь не только личные, но и выраженные социальные последствия. Проведенные исследования, в частности, свидетельствуют о неправомерности имеющего место традиционного одностороннего подхода, согласно которому сексуальные расстройства могут вести только к ухудшению производственных показателей и уменьшению творческого потенциала. Нами показано, что нередко можно встретиться с диаметрально иными результатами.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кочарян Г.С. Синдром ожидания неудачи и нарушения поведения // Половое воспитание, сексуальное здоровье и гармония брачно-семейных отношений: Тез. Респ. науч. конф. - Киев, 1990. - С. 89-91.
2. Кочарян Г.С. Синдром ожидания сексуальной неудачи и модификации поведения // Журн. невропатологии и психиатрии. - 1991. - Вып. 5. - С. 73-76.
3. Кочарян Г.С. Психопатология и сексуальные расстройства: Учеб.-метод. пособие. - Харьков: ХГУ, 1994. - 41 с.
4. Кочарян Г.С. Синдром тревожного ожидания сексуальной неудачи у мужчин и изменения их поведения // Український вісник психоневрології. - 1996. - Т. 4. - Вып. 2 (9). - С. 160-168.
5. Kocharyan G.S. Fear of sexual failure in males and their behavior changes // International Journal of Psychology / Abstracts of the XXVII International Congress of Psychology / Montreal, Canada, 16-24 August 1996. - 1996. - Vol. 31, Issues 3 and 4. - P.116.

6. Фэйдимен Дж., Фрейгер Р. Теория и практика личностно-ориентированной психологии. Методика персонального и социального роста. - М., 1996. - 431с.
7. Blum G.) Блюм Г. Психопатологические теории личности: Пер. с англ. - М.: Изд-во "КСИ", 1996. - 249с.
8. Bruno F.J. The Family Mental Health Encyclopedia. - New York, Chichester, Brisbane, Toronto, Singapore: JOHN WILEY & SONS, 1989. - 422 p.
9. Фрейд З. О психоанализе. - М.: Наука, 1911. - 67с.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. - М.: Наука, 1989. - 456с.
11. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение): Пер. с англ. - СПб.: Питер Ком, 1999. - 608с.
12. Jakubik A. Hysteria: Metodologia, teoria, psychopatologia. - Warszawa: PZWL, 1979. - 374 s.
13. Kaplan D.M. What is sublimated in sublimation? // Journal of the American Psychoanalytic Association, 1993. - Vol. 41(2). - P.549 - 570.
14. Laplanche J., Pontalis J.-B. (Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б.) Словарь по психоанализу: Пер. с франц. - М.: Высш. шк., 1996. - 623с.
15. (Rycroft C.) Райкрофт Ч. Критический словарь психоанализа: Пер. с англ. - СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. - 288с.
16. Schulbert D.S., Biondi A.M. Creativity and mental health: I. The image of the creative person as mentally ill. // Journal of Creative Behavior, 1975. - Vol. 9(4). - P. 223-227.
17. (Ursano R.J., Sonnenberg S.M., Lazar S.G.) Урсано Р., Зонненберг С., Лазар С. Психодинамическая психотерапия. Краткое руководство: Пер. с англ. - М.: Российская психоаналитическая ассоциация, 1992. - 160с.

Поступила в редакцию 14.05.99 г.

А.С. Кочарян, И.Л. Леванова

Психотерапевтическая коррекция коммуникативной формы сексуальной дезадаптации

В статті надається аналіз сумісної родинної психотерапії як засоба терапії комунікативної форми сексуальної дезадаптації. Розглянуто психодіагностичні та корекційні засоби цієї форми сімейної психотерапії.

С целью коррекции коммуникативной формы сексуальной дезадаптации нами использовалась техника совместной семейной терапии V.Satir [7], включающая в психодиагностическом плане три процедуры: 1) коммуникативный, 2) функционально-ролевой и 3) модельный анализы.

Коммуникативный анализ предполагает анализ четырех аспектов:

1) характер распределения между супругами похвал и порицаний;

2) конгруэнтность (согласованность) вербальной и невербальной составляющих сообщения;

3) четкость самопредъявления - насколько ясны и четки вербальные обращения, тон голоса, поза, лицевая экспрессия и т.п.;

4) описание результатов рефлексивных обменов (А обращается; В отвечает; А отвечает на реакцию В; В реагирует на реакцию А на В и т.п.).

Наблюдая коммуникацию между мужем и женой, терапевт анализирует уровень самоуважения и характер «Я-образа» каждого супруга. Терапевт также наблюдает способы, которые каждый супруг использует для другого для повышения собственного низкого самоуважения и построения желаемого «Я-образа». По мнению V.M.Satir, человек, который не может открыто проявить свои желания, способности к личностному росту и близости с другим человеком, обычно переживает смешанные чувства инфантильности, бессилия, некомпетентности и отсутствия знаков сексуальности. Такие люди имеют трудности с авторитетом, автономией и сексуальностью, что и проявляется в характере коммуникаций. Нарастающее взаимное отчуждение приводит супругов к терапевту, цель которого - выявить и уяснить те способы, которыми супруги используют друг друга для повышения самоуважения. Эти коммуникативные способы автор называет паразитическим поведением (parasitic operation).

Модельные интегративный анализ состоит в выявлении ожиданий родителей по отношению к своим детям (супругам, обратившимся за консультацией) в родительской семье. Функционально-ролевое описание представляет собой выявление преобладающей функциональной супружеской интеракции: отец-дочь, мать-сын, брат-сестра и т.п.

V.M.Satir выделила пять терапевтических стратегий:

1) выражение себя (manifesting self) - один супруг в присутствии другого говорит о том, что он чувствует и думает, видит и слышит о себе и своем партнере. Этот процесс может быть описан по трем параметрам: а) конгруэнтность - согласованность различных способов (вербальных и невербальных) выражения чувств; б) очерченность - ясность и четкость выражения своих чувств, мыслей, поступков; в) завершенность - полнота и специфичность сообщений.

V.Satir в своей супружеской терапии контролирует выводы, сделанные супругом-получателем информации о намерениях супруга-отправителя информации. Часто супруги так уверены в своих ожиданиях, что просто не замечают, что супруг проявил себя другим образом.

2) Отделение себя от другого - описание границ между супругами. V.Satir в качестве терапевтической стратегии предлагает трансформацию субъективной концепции различия в концепцию уникальности.

3) Установление отношений власти. Автор выделяет 4 формы отношений, описываемые параметром «доминантность-субмассивность»:

- а) доминирующий муж и пассивная жена;
- б) доминирующая жена и пассивный муж;
- в) открытая борьба или соперничество;
- г) изоляция.

В дисфункциональных супружеских парах принятие решения производится в терминах авторитета власти (кто прав), в функциональных - в терминах реальности (кто более адекватен).

4) Поиск причин разногласия. Если каждый член брачной пары открыто обсуждает и комментирует то, что видит и слышит, чувствует и думает о себе и о другом, то супруги направлены на поиск действительных разногласий (принцип обнажения конфликта). Здесь проблематичной остается, как мы уже говорили, эффективность этой терапевтической техники. Всякое ли содержание межличностных дисфункциональных отношений можно обнажить? Как мы уже упоминали, В.К.Мягер и Т.М.Мишина [2, 3] пишут, что «не всегда следует доводить до сведения пациентов деструктивные неосознаваемые чувства и установки, а вместо этого подавить их некоторым конструктивным способом». Ю.Н.Емельянов [1, с.44], рассматривая этот вопрос безотносительно к специфике супружеского взаимодействия и применительно к ситуации групповой коррекции, пишет, что важно «не прямое стремление к модификации личности... путем искоренения нежелательных черт, а косвенное поощрение (через позитивную обратную связь) положительных и продуктивных сторон их личности. Интенсифицируя развитие этих сторон, можно ожидать значительного сокращения областей деструктивного и внеморального поведения».

Кроме того, нами используется клиент-центрированный подход К. Роджерса в индивидуальной, парной и групповой формах. Основное в данном подходе - помочь клиенту войти в собственный внутренний мир, в собственные переживания за счет обеспечения необходимых и достаточных условий терапевтического изменения клиента [4, 5, 6]. В данном разделе мы не описываем технику терапии, так как она достаточно широко представлена в литературе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. - 167 с.
2. Мягер В.К., Мишина Т.М. Семейная психотерапия при неврозах: Метод. рекомендации. - Л., 1976. - 14 с.
3. Мягер В.К., Мишина Т.М. Семейная психотерапия // Руководство по психотерапии. - 2-е изд. - Ташкент: Медицина, 1979. - С. 297-310.
4. Роджерс К. О групповой психотерапии. - М.: Гиль-Эстель, 1993. - 224 с.

5. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. - М.: Прогресс, Универс, 1994. - 480с.
6. Роджерс К. Клиенто-центрированная терапия. - М.: «Рефлбук», К.: «Ваклер», 1997. - 320 с.
7. Satir V. Conjoint marital therapy // The psychotherapies of marital disгарmony. - New York: The free press, 1965. - P. 121-133.

Поступила в редакцию 17.05.99 г.

Р.М. Кричко

Відносність постулату доцільності у контексті соціопсихічної адаптивності

Рассматривается феномен постулата сообразности через призму его составляющих. Произведен анализ отношения «адаптивность - неадаптивность», в результате которого выявлена относительность понятия «адаптивность», определенные конструктивные и негативные аспекты «неадаптивности». В ходе работы подчеркивается, что последняя имеет преимущественно человеческую природу и обуславливает наличие социокультурных отношений.

Поняття адаптивності, означуване як здатність до адаптації, має досить відносний характер, особливо якщо розглядати його на індивідуально-особистісному рівні.

Деякі дослідники намагаються підійти до визначення цього поняття через його протилежність, тобто через категорію неадаптивності, що тлумачиться як «неспівпадання цілей і результатів людських дій» [1;5].

Саме тут і виникає діалектична суперечність між поняттями, коли на перший погляд неадаптивна поведінка є лише особливим проявом адаптації. При цьому відбувається «реалізація і відтворення в діяльності уже наявних у суб'єкта прагнень, спрямованість на здійснення таких дій, доцільність яких була підтверджена попереднім досвідом»...[1;25].

В.А.Петровський, досліджуючи неадаптивну активність, окреслює цікавий факт, за якого суб'єкт може й не знати, які наслідки матимуть ті чи інші дії, але діяти адаптивно за умови, що йому відома мета діяльності [3;25].

Таке розв'язання проблеми адаптивності зовнішньо може нагадувати нібито нелогічну поведінку, коли суб'єкт свідомо не зосереджує уваги на своїх діях, що породжуються недискурсивним, інтуїтивним мисленням. На наш погляд, в даному аспекті слід зазначити про існування думок щодо функціонування безсвідомого, яке вимірюється «іншими логіками»[2;377] діяльності суб'єкта, забезпечуючи відповідний адаптивний ефект. Звичайно, нами не відкидається використання особистістю елементів формальної та діалектичної логік, але ми вважаємо, що ними процес адаптації не обмежується, і підкреслюємо значимість стрижневої ролі безсвідомого, яка є на сьогодні недостатньо з'ясованою і дослідженою.

На нашу думку, саме цей чинник адаптивності - безсвідоме - часто ігнорується під час тлумачення відношення «адаптивність - неадаптивність». На це, зокрема, цілком справедливо звернув увагу О.Г. Асмолов, який пов'язує слабку інтроспекцію у дитини, мозковий штурм, природу інсайту - із «відсутністю протиріччя в неусвідомлених формах психічного віддзеркалення суб'єкта і оточуючої його діяльності. У неусвідомленому психічному віддзеркаленні світ і суб'єкт утворюють одне неподільне ціле» [2;378].

Інакше говорячи, мова йде про уникнення суб'єктом свого Я у процесі пізнання. Отже, якщо робити проєкцію впливу безсвідомого на перебіг адаптивності, то саме тут і виникає згадувана нами суперечність щодо «неадаптивної» поведінки з адаптивними наслідками. При цьому підкреслюється [1;28], що за такого акту адаптації є обов'язковою свідомо мотивація суб'єкта.

Таким чином, це питання ще потребує свого дослідження, в якому акцент повинен робитися на з'ясування підсвідомої установки. Маються на увазі дослідження з проблеми соціальних установок, де наявні факти як перешкоджаючого, так і сприяючого впливу соціальних установок на адаптивну діяльність [3;3].

Як відомо, цілісне уявлення про продуктивну генезу соціальної установки складається як поєднання адаптивної его-захисної, ціннісно-експресивної і пізнавальної функцій [3;5].

Г.Шавердян, у контексті вищезазначених вихідних соціальної установки, розвиває суть її призначення, «що виконує адаптивну функцію завдяки своїй процесуальній природі і виявляє дезадаптивний вплив за наявності у неї константно-результативних тенденцій» [3;5]. Значною мірою, на наш погляд, вибір і використання певного виду соціальної установки вмотивовані постулатом доцільності, тому що переважно установка є раціональним утворенням, якщо говорити про типовий її прояв. Проте, як ми вже зазначали, ще потребує більш детального дослідження значення безсвідомого елемента у витлумаченні постулату доцільності, але на сьогодні це, в основному, галузь психоаналітичних концепцій, які не є предметом нашого обговорення.

Гіпотетичність відносності постулату доцільності виступає саме тим рушієм, який, в принципі, відрізняє людського індивіда від інших біологічних видів. Беручи під сумнів саму адаптивність (у буквальному тлумаченні), можна зазначити, що категорія неадаптивності «означає існування протилежних відношень між метою і результатами функціонування», коли наміри суб'єкта не збігаються з діяльністю, плани не відповідають втіленню. «Це протиріччя є невідворотним, але в ньому - джерело динаміки діяльності, її реалізації і розвитку» [4 ;12]. Такий спосіб вирішення призначення неадаптивної активності дозволяє зробити висновки, що фрустрованість через недосягнення мети спонукає до подальшої діяльності.